

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

“İQTİSADİYYATIN DÖVLƏT TƏNZİMLƏMƏSİNİN DÜNYA
TƏCRÜBƏSİ VƏ AZƏRBAYCANDA İSTİFADƏ İMKANLARI”
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Hüseynov Fuad Mürvət oğlu

BAKİ – 2021

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu

_____ **imza**

“ ____ ” _____ **20__ -ci il**

**“İQTİSADİYYATIN DÖVLƏT TƏNZİMLƏMƏSİNİN DÜNYA
TƏCRÜBƏSİ VƏ AZƏRBAYCANDA İSTİFADƏ İMKANLARI”**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060404 “İqtisadiyyat”

İxtisaslaşma: İqtisadiyyatın tənzimlənməsi

Qrup: 24

Magistrant

**Hüseynov Fuad Mürvət
oğlu**

_____ **imza**

Elmi rəhbər:

**i.ü.f.d., dos. Hacıyev Natiq
Qədim oğlu**

_____ **imza**

Proqram rəhbəri

**i.ü.f.d., dos. Hümbətova Suqra
İnqilab qızı**

_____ **imza**

Kafedra müdiri

**i.e.d., prof. Kəlbiyev Yaşar
Atakişi oğlu**

_____ **imza**

Elm andı

Mən, Hüseynov Fuad Mürvət oğlu and içirəm ki, “İqtisadiyyatın dövlət tənzimləməsinin dünya təcrübəsi və Azərbaycanda istifadə imkanları” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

İQTİSADİYYATIN DÖVLƏT TƏNZİMLƏMƏSİNİN DÜNYA TƏCRÜBƏSİ VƏ AZƏRBAYCANDA İSTİFADƏ İMKANLARI

XÜLASƏ

Mövzunun aktuallığı: Mövzunun aktuallığı istisnasız olaraq iqtisadi sistemlərin hər birində dövlət iqtisadiyyatı tənzimləyir. Yeni bazar iqtisadiyyatı şəraitində bu formada tənzimləmə, məsələn, inzibati-əmr sistemindən çox kiçik miqyasda aparılır, ancaq dövlətin iqtisadi rolu indiki zamanda da böyükdür.

Tədqiqat Məqsədləri: Dissertasiya işinin əsas məqsədi iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi olan vacib hesab edilən bir fenomeni nəzərdən keçirməkdir.

Tədqiqat metodları: Tədqiqat prosesində statistik analiz metodları, qruplaşdırma və müqayisə, elmi absurdluq, məntiqi və elmi ümumiləşdirmə metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqat bazası: Mövcud elmi ədəbiyyat (Azərbaycan, rus, türk, ingilis), dövrü nəşrlər, Dövlət Statistika Komitəsi, Dövlət Gömrük Komitəsi və İqtisadi İnkişaf Nazirliyi, digər nazirlik və komitələr, beynəlxalq təşkilatların materialları və hesabatları, mühazirələr, monoqrafiyalar, elmi məqalələr və tədqiqat sənədləri.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Elmi məlumatların toplanmasında son illərdəki məlumatların olmaması tədqiqat üçün məhdudiyyətlər yaratmışdır.

Tədqiqatın nəticələri: Problemin aktuallığı, nəzəri və metodoloji problemlər bu dissertasiya tədqiqatının aparılmasını və məqsəd və vəzifələrin qoyulmasını zəruri etdi.

Nəticələrin elmi və praktik əhəmiyyəti: Dissertasiya yerli və xarici iqtisadçıların iqtisadi nəzəriyyə, ixrac potensialının iqtisadiyyatı, strateji idarəetmə, maliyyə, Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik və tənzimləyici aktları, fərmanları, iqtisadi və maliyyə təhsili materialları üzərində işlərini əhatə etmişdir.

Açar sözlər: tənzimləmə, dövlət tənzimləməsi, dünya təcrübəsi

WORLD EXPERIENCE OF STATE REGULATION OF THE ECONOMY AND OPPORTUNITIES FOR USE IN AZERBAIJAN

SUMMARY

Relevance of the topic: The relevance of the topic regulates the state economy in all economic systems without exception. In a modern market economy, such regulation is carried out on a smaller scale than, for example, the administrative-command system, but the economic role of the state is still large.

Research Objectives: The main purpose of the dissertation is to consider an important phenomenon such as state regulation of the economy.

Research methods: Methods of statistical analysis, grouping and comparison, scientific absurdity, logical and scientific generalization methods were used in the research process.

Research base: Existing scientific literature (Azerbaijani, Russian, Turkish, English), periodicals, State Customs Committee, State Statistics Committee and the Ministry of Economic Development, other ministries and committees, materials and reports of international organizations, lectures, monographs, scientific articles and research documents.

Limitations of the study: The lack of data in recent years on the collection of scientific data has created limitations for research.

Results of the research: The urgency of the problem, theoretical and methodological problems made it necessary to conduct this dissertation research and set goals and objectives.

Scientific and practical significance of the results: The dissertation covered the work of local and foreign economists on economic theory, economics of export potential, strategic management, finance, legislative and regulatory acts, decrees, economic and financial education materials of the Republic of Azerbaijan.

Keywords: regulation, state regulation, world experience

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

ABŞ	Amerika Birləşmiş Ştatları
ÜDM	Ümumi Daxili Məhsul
ÜTT	Ümumdünya Ticarət Təşkilatı

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	8
I FƏSİL. İQTİSADİYYATIN DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİ	12
1.1. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin məqsədləri.....	12
1.2. İqtisadiyyatın tənzimlənməsində dövlətin rolu	18
1.3. İqtisadiyyat və dövlət arasındakı əlaqənin modelləri.....	21
II FƏSİL. İQTİSADİYYATIN DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİNİN XARİCİ TƏCRÜBƏSİ	25
2.1. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin xarici təcrübəsi.....	26
2.2. İsveç timsalında bazar iqtisadiyyatının dövlət tənzimlənməsinin xarici təcrübəsi.....	33
2.3. Fransa timsalında bazar iqtisadiyyatının dövlət tənzimlənməsinin xarici təcrübəsi.....	39
III FƏSİL. AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATININ DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİ	45
3.1. Azərbaycanda iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi.....	45
3.2. Əsas iqtisadi göstəricilərin proqnozu	53
NƏTİCƏ	62
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	65
Cədvəllərin siyahısı	68
Qrafiklərin siyahısı	68

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: İstisnasız olaraq iqtisadi sistemlərin hər birində iqtisadiyyatı dövlət tənzimləyir. Yeni bazar iqtisadiyyatı şəraitində bu formada tənzimləmə, məsələn, inzibati-əmr sistemindən çox kiçik miqyasda həyata keçirilir, amma dövlətin iqtisadi rolu burada hələ də böyükdür.

İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi göz qabağında olan sosial-iqtisadi sistemin sabitləşməsi və dəyişən şəraitə uyğunlaşdırılması məqsədilə müvafiq səlahiyyətli dövlət qurumları və ictimai təşkilatlar tərəfindən həyata keçirilən qanunvericilik, icraedici və tənzimləyici xarakterli standart tədbirlər sistemidir.

Bildiyiniz kimi, iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi ehtimalı müəyyən bir iqtisadi inkişaf səviyyəsinə, istehsalın və kapitalın konsentrasiyasına çatdıqda ortaya çıxır. Bu, iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin öhdəsindən gəlməkdən ötrü çağırıldığı problemlər və çətinliklərin artdığı üçün lazımdır.

İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi, iqtisadi böyümənin stimullaşdırılması, məşğulluğun tənzimlənməsi, sektoral və regional strukturlarda inkişaf irəliləməsinin təşviqi və ixracı dəstəkləmək kimi müxtəlif problemlərin həllinə yönəlmişdir. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi spesifik formaları, istiqamətləri, miqyası müəyyən olunan bir dövrdə müəyyən olunan bir ölkədə sosial və iqtisadi problemlərin xarakteri ilə müəyyən edilir.

Ən inkişaf etmiş iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi mexanizmləri Qərbi Avropanın bəzi ölkələrində (Fransa, Almaniya, Hollandiya, Skandinaviya ölkələri, İspaniya, Avstriya), Asiya, Yaponiyada və Latın Amerikasında sürətlə inkişaf edən bir çox ölkələrdə tənzimləmə mexanizmləri hesab olunur. Avropadan fərqli olaraq, II Dünya Müharibəsinin nəticələrinə bənzər sosial-iqtisadi təlatümlərin olmadığı və xüsusi kapitalın xüsusilə güclü mövqeyə malik olduğu Kanada, ABŞ, Avstraliyada iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi az inkişaf etmişdir. Bununla birlikdə, həmin ölkələrdə dövlət tərəfindən iqtisadiyyatın tənzimlənməsi xüsusilə də yüksək işsizlik və inflyasiya nisbətələrində əhəmiyyətli bir rol oynayır.

Öz müstəqil iqtisadiyyatlarını quran inkişaf etməkdə olan ölkələrdə və özəl mülkiyyətə əsaslanan bazar iqtisadiyyatına keçən köhnə sosialist ölkələrində iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin rolu çox vacibdir.

Müasir iqtisadiyyat inanılmaz dərəcədə mürəkkəbdir, insan həyatının ən müxtəlif növləri üçün şərait yaratmaqdan ötrü hazırlanmışdır. İqtisadiyyatın nə qədər yaxşı təşkil olunduğundan, bu təşkilatın hansı prinsiplər üzərində qurulduğundan asılı olaraq, hansı vəzifələri həll edə bildiyini və cəmiyyətin hansı maraqlarını təmin edə biləcəyini təyin etmək mümkündür.

İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi cəmiyyətin iqtisadi həyatına və bununla əlaqəli sosial proseslərə dövlətin müəyyən bir konsepsiyaya əsaslanaraq dövlətin sosial və iqtisadi siyasətinin aparıldığı təsir prosesidir.

Dövlət dolayı və birbaşa təsir metodlarından cəmiyyət üçün zəruri nəticələr əldə etmək üçün iqtisadiyyata təsir göstərmənin əsas metodları kimi istifadə edir. Bu metodların istifadəsi, onlar üçün xarakterik olan texnika və vasitələrin istifadəsini nəzərdə tutur. Demək ki, iqtisadiyyata birbaşa olaraq təsir metodu iqtisadi və inzibati təsir vasitəsi ilə aparılır. Dolayı tənzimləmə metodu ancaq iqtisadi vasitələrlə aparılır. Birbaşa olaraq dövlət tənzimləmə metodunun bir göstəricisi, ilk addımda, dövlət hakimiyyətinin nüfuzuna söykənməsi və həyata keçirilməkdən ötrü əlavə maddi stimulların yaradılması ilə əlaqəli olmamasıdır. Bunun vacib bir spesifik xüsusiyyəti, qadağan, icazə, məcburetə tədbirləri görmələri (qanunverici fəaliyyət, lisenziyalaşdırma və s.), həm də dövlət sektoru müəssisələrinin, dövlət əmlakının idarə edilməsinin təşkilini təmin edir. İqtisadi həyatın dövlət tənzimlənməsinin dolayı üsulu, iqtisadi obyektlərə və sosial-iqtisadi proseslərə dolayı təsir yolu ilə xarakterizə olunur.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi xarici və yerli alimlərin əsərlərində nəzərə alınan geniş problemlərinə təsir göstərir. Tədqiqat zamanı müəllif Микаилзаде Г. III., Мельников В. В., Рисина И. Е., Быкова А. А., Ноздрина М. И., Остальский А., Запольских Ю.А., Запольских Ю.А. və digər müəlliflərin yazılarında olan müddəalara və nəticələrə etibar etdildi.

İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi yerli müəlliflər tərəfindən hərtərəfli tədqiq edilmişdir, bunların arasında Məmmədli O. Q., İsmayılov M. İ., İsmayılov F. İ., Müzəffərli N., Atakişiyev M.C., Əlizadə R., Babayev Ə., Musazadə Ə. Z., Allahverdiyev H. B., İbrahimov E. Ə., Rzayev P. Q., Əyyubov V. S., Tağıyev A. M. və bir sıra xüsusi hesabatlar, həmçinin bir sıra xarici mütəxəssislərin işləri bu məsələlərə həsr olunmuşdur.

Tədqiqatın əsasını mövzu ilə bağlı yerli və xarici alimlərin elmi əsərləri, yerli və xarici mətbuatda yer almış məlumatlar və digər İnternet saytlarında yer almış məlumatlar təşkil edəcək.

Tədqiqat işinin məqsədi və vəzifələri: Dissertasiya işinin əsas məqsədi iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi kimi vacib hesab olunan fenomeni nəzərdən keçirməkdir.

Dissertasiyanın məqsədinə çatmaq üçün tədqiqat məntiqi və iş quruluşunu müəyyənləşdirən vəzifələr qoyuldu:

1. iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin zəruriliyi əsaslandırılır;
2. dövlət tənzimlənməsinin mahiyyəti və iqtisadiyyatda dövlətin funksiyaları açıqlanır;
3. dövlət tənzimləmə metodları nəzərdən keçirilir;
4. Azərbaycan Respublikasında iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin quruluşu öyrənilir;
5. dövlət tənzimləmə problemləri müəyyənləşdirilir;
6. sosial-iqtisadi proqnozlaşdırmanın zəruriliyi əsaslandırılır;
7. Azərbaycanda iqtisadiyyatın sosial-iqtisadi tənzimlənməsinin nəticələri ümumiləşdirilir.

Tədqiqat işinin predmenti və obyektı iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi və iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin iştirakçıları arasındakı iqtisadi münasibətlərdir.

Tədqiqatın informasiya bazası Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi, BVF və Dünya Bankının təsis sənədləri, BVF, Dünya Bankı, BMK və digər

təşkilatlar tərəfindən yayımlanan illik hesabatlar və digər dövrü ədəbiyyatlardan istifadə əsasında hazırlanmışdır.

Tədqiqatın metodları: Tədqiqat işi bir neçə metoddan istifadə edilərək həyata keçirildi, bunlardan birincisi təhlil metodu oldu. İkinci metod kimi müqayisəli üsuldan istifadə edildi. Bu metod vasitəsilə sonda analiz edilən tədqiqat işləri və ədəbiyyatlar qarşılaşdırıldı. Tədqiqat işində ilkin və sonrakı metodlardan qarşılaşdırılaraq üçüncü bir metoddan istifadə olunacaqdır. Dissertasiyanın yazılması zamanında əhəmiyyətli zamanlarda başqa metodlardanda istifadə oluna bilinər, bunları nümunə olaraq aşağıdakıları qeyd edə bilərik:

Başqa bir metod sintez metodudur. Əvvəlki metoddan fərqli olaraq sintez, daha detallı bir araşdırma üçün fərdi elementləri (xassələri, atributları) vahid bütöv hala gətirmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu tədqiqat metodu təhlil metodu ilə olduqca sıx bağlıdır, çünki həmişə fərdi analiz nəticələrini birləşdirən əsas element kimi mövcuddur.

Növbəti metod modelləşdirmədir ki, bu metod ilə reallıqda mövcud olan tədqiqat obyektini süni şəkildə yaradılmış bir modelə köçürülür. Bu vəziyyətlərin daha uğurlu modelləşdirilməsi və reallıqda əldə edilməsi çətin olacaq nəticələr əldə etmək məqsədi ilə edilir.

Başqa bir metod formalaşdırma metodudur. Formalaşdırma metodunun mahiyyəti riyazi sxemlərdən, düsturlardan, simvollardan istifadə simvolik bir modelə köçürməkdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Dissertasiya işini yazarkən əsasən yerli mənbələrin azlığı təşkil etməsi bir çox problemlər yaratmışdır.

Nəticələrin elmi-praktiki əhəmiyyəti: Dissertasiya işində əldə edilmiş elmi nəticələr, mövzu ilə bağlı tədqiqat işlərində istifadə edilməsi və dünya iqtisadiyyatı, beynəlxalq iqtisadi əlaqələr, beynəlxalq iqtisadi təşkilatlar və digərləri üzrə təlim kurslarının hazırlanması üçün tövsiyə edilə bilər. Bu iş nəticəsində əldə edilmiş nəticələr gələcəkdə Azərbaycanın beynəlxalq maliyyə təşkilatları ilə əməkdaşlığının müxtəlif aspektlərinə dair siyasət sənədlərini hazırlamaq, iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi ilə bağlı Azərbaycanın mövqeyini öyrənmək üçün istifadə edilə bilər.

I FƏSİL. İQTİSADİYYATIN DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİ

1.1. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin məqsədləri

İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin ümumi məqsədi iqtisadi və sosial sabitlik və ölkə daxilində və xaricində mövcud sistemin möhkəmləndirilməsi, dəyişən şəraitə uyğunlaşdırılmasıdır.

Məqsəd - iş dövrünün düzəldilməsi - obyektə yönəldilmişdir, yəni iqtisadi dövr haqqında; iqtisadiyyatın sahə və regional quruluşunun təkmilləşdirilməsi - sahə və regional quruluşa; ətraf mühitin gözəlləşdirilməsi - ətraf mühit üçün və s.

Məqsədlər cüzi olaraq üst-üstə gələ bilər, kimsə müvəqqəti olaraq daha çox lazımlı ola bilər və kənardakıları özünə bağlı edə bilər (Məmmədli O.Q., İsmayılov M.İ., İsmayılov F.İ. 2013: s.282).

Beləliklə, iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin hədəfləri ağacında sadəcə konkret hədəflərin ümumi hədəfə tabe olma əlaqələri deyil, həmçinin konkret hədəflərin öz aralarında qarşılıqlı və tabeçilik asılılıq münasibətləri mövcuddur, yəni hədəf ağacındakı xüsusi hədəflər əsas, ikinci, üçüncü və s. dərəcəli ola bilər.

Fərdi hədəflərin iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi məqsədləri ağacındakı mövqeyi qeyri-sabitdir. İqtisadi vəziyyətdən, qarşıya çıxan iqtisadi vəzifələrdən asılı olaraq hər zaman dəyişir.

Bu vəziyyətdə dövlətin əsas hədəfi makroiqtisadi hədəflərin tərifində ifadə olunur. İnsanların rifahı, millətin taleyi, dövlətin öz taleyi bütövlükdə ölkənin iqtisadi inkişafından asılıdır. Sırf iqtisadi problemlərlə yanaşı, hər hansı bir cəmiyyət sosial problemlərlə üzləşir. Tarixi, demoqrafik, milli və digər qeyri-bazar amillərinin təsiri altında yaranan regional problemlər. Onların həlli üçün dövlətin müdaxiləsi, regional siyasəti də lazımdır.

Bir sözlə, bir çox iqtisadi məqsəd var, amma əsas hədəfləri aşağıdakılardır:

1. İqtisadi artım. Daha çox miqdarda və daha keyfiyyətli mal və xidmətlərin istehsalını təmin etmək, eyni zamanda daha qısa müddətdə və ən aşağı xərclə istehsal etmək arzu olunur.

2. Sabit qiymət səviyyəsi. Ümumi qiymət səviyyəsində əhəmiyyətli dərəcədə artım və ya enmələrin qarşısını almaq lazımdır.

3. Gəlirlərin bərabər paylanması. Bəzi fərdlərin və ailələrin lüksü arasında heç bir qrup insan yoxsulluq həddinin altında yaşamamalıdır.

4. Ətraf mühitin və təbii sərvətlərin qorunması.

Digər məqsədlər buraya əlavə edilə bilər. Hamısı qarşılıqlı əlaqəli və bir-birindən asılıdır, birinə çatdıqca digər məqsədlərə də nail olmaq mənasında bir-birini tamamlayır. Bəzi hədəflər bir-birinə əks ola bilər və ya qarşılıqlı olaraq istisna edilə bilər. İqtisadi böyüməyə və tam məşğulluğa nail olmaq müəyyən şərtlər daxilində inflyasiya yarada bilər. Gəlir bölgüsündə bərabərliyə can atmaq iş və investisiya təşviqlərini, texnoloji tərəqqini və sahibkarlıq riskini zəiflədə bilər (Atakişiyev M.C. 2013: s.50-55).

Hədəflər iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin bir sıra spesifik prinsiplərindən istifadə əsasında həyata keçirilir. Bunlar iqtisadi hədəflərdən daha çoxdur. Onları müəyyən bir sifarişə görə və yaxud hər hansı bir meyarla görə təsnif etmədən siyahıya alırıq:

- İqtisadiyyatın tənzimlənməsi “bazara müdaxilə etməyin” prinsipinə riayət olunmasını tələb edərək, “oyun qaydalarına” riayət etməyi tələb edir;
- İqtisadi azadlığın və sahibkarlıq fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması;
- Verilən tapşırıqların icrasında prioritetlər sisteminin işlənməsi;
- İqtisadi tənzimlənmənin sosial istiqamətləri;
- Sosial-iqtisadi inkişaf üçün hərtərəfli hədəfli proqramlar hazırlamaq;
- Dövlət, regional və bələdiyyə tənzimlənməsinin birləşməsi;
- Demografik vəziyyətin proqnozlaşdırılması;
- Cəmiyyətdəki siyasi vəziyyətin və sabitliyin nəzərə alınması;
- İqtisadi məqsədə uyğunluq, tənzimləmə əsasları və sərhədləri (hədləri) və s.

Bu prinsiplərin həyata keçirilməsi daim dəyişən texnoloji əsasda artan sayda mal və xidmət istehsalı üçün şəraitin yaradılması, məhdud resurslardan istifadə zamanı xərclərin minimuma endirilməsi, dünya bazarında mövqelərin möhkəmləndirilməsi, işləmək istəyən və işləyə bilən hər kəs üçün iş yerlərinin

yaradılması nəzərdə tutulur. Bu da öz növbəsində iqtisadi azadlığın və bütün iqtisadi fəaliyyət növlərinin, məhsul istehlakçılarının, bazarda satıcı və alıcıların seçim azadlığına sahib olmasını nəzərdə tutur. Buraya əlavə etmək lazımdır ki, hər hansısa bir iqtisadiyyat (həm bazar, həmçinin qeyri-bazar) inflyasiya və inhisarçılıq kimi iqtisadi xəstəliklərə qarşı fitri toxunulmazlığa malik deyil. Aydındır ki, bazar iqtisadiyyatı daimi dövlət inflyasiya və anti-inhisar siyasətinə ehtiyac duyur. Nəticədə, iqtisadiyyatın tənzimlənməsi mexanizmi makroiqtisadi inkişafın iqtisadi islahatların dərinləşməsi və daha yüksək standart və həyat keyfiyyətinə çatmaq yolu ilə hər hansı bir variant istiqamətləndirilməsinə yönəldilməlidir. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin iqtisadi əsasını dövlət büdcəsi və büdcədənəkar fondlar və dövlət mülkiyyəti vasitəsi ilə yenidən bölüşdürülən ÜDM təşkil edir. Digər şeylərin bərabər olduğu iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin səmərəliliyi, dövlət gəlirləri nə qədər yüksəkdirsə, ÜDM-in payı dövlət tərəfindən bir o qədər bölüşdürülsə, dövlət sektorunun iqtisadiyyatda rolu bir o qədər artır. Ancaq dövlət gəlirləri və dövlət sektoru nisbi artım sərhədlərinə malikdir (Musazadə Ə.Z. 2012: s.198).

1. Dövlətin gəlir artımının sərhədləri:

- sahibkarlıq fəaliyyəti üçün kifayət qədər motivasiya sərhədləri;
- işçilərin və orta təbəqələrin verginin sosial sərhədləri;
- ÜDM artımının sərhədləri (bazar sərhədləri).

2. Dövlət mülkiyyətinin imkanları da məhduddur. Dövlət sektoru, milli iqtisadiyyatın əsas sahələrində getdikcə daha çox mövqe tutaraq böyüyə bilməz. Təsadüfi deyil ki, 80-90-cı illərin sonunda müxtəlif inkişaf etmiş ölkələrdə (ABŞ, Böyük Britaniya, Almaniya, İtaliya) dövlət mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi həyata keçirildi. Dövlət sektorunun payının hələ də yüksək olduğu ölkələr olmasına baxmayaraq: Almaniya - sənayedə 30%, Danimarka - 70%. Beləliklə, iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin əsas sərhədləri, iqtisadi qərarlar qəbul etməkdən ötrü nisbi sərbəstlik şəraitində hədəfləri ilə kapital sahiblərinin xüsusi maraqları arasındakı mümkün uyğunsuzluqdur. Dövlət bazar iqtisadiyyatı ilə ölçüləndən artıq şey etməyə çalışırsa, bir qayda olaraq bazar proseslərində mənfi deformasiyalar baş verir,

istehsal səmərəliliyi azalır və nəticədə insanların həyat səviyyəsi və keyfiyyəti azalır. Sonra, gec-tez iqtisadiyyatı milliləşdirməmək, hökumətin həddindən artıq müdaxiləsindən qurtarmaq lazımdır. Bazar iqtisadiyyatı bu şəkildə işləyir. Bu, ölkəmizdə iqtisadi islahatlar aparılarkən nəzərə alınmalıdır. İqtisadiyyatdakı lazımsız, ağır funksiyaları bazar sisteminə verərək dövlətdən daha qətiyyətlə çıxarmaq lazımdır. Bu cür baxışların Azərbaycan reallığı ilə hər hansısa bir əlaqəsi yoxdur.

İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin vacib vəzifəsi iqtisadiyyatın normal fəaliyyətini təmin etməkdən ötrü müəyyən şərait qurmaqdır. Dövlət, bazarla qarşılıqlı əlaqədə cəmiyyətin inkişafını stimullaşdırır və dəstəkləyir, ilk növbədə maraqlarını müdafiə edir. Cəmiyyətin inkişafı bazar subyektlərinin səmərəli, maksimum dərəcədə müstəqil fəaliyyət göstərməsinə, onlar üçün optimal fayda əldə etməsinə kömək edir. Dövlət mülkiyyət hüquqlarını, istehlakçı hüquqlarını qoruyur.

İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin əsas funksiyaları:

- iqtisadi qanunvericiliyin hazırlanması, qəbulu və icrasına nəzarət;
- makroiqtisadi siyasət prioritetlərinin müəyyənləşdirilməsi;
- bazarın səmərəli işləməsi üçün şəraitin təmin olunması;
- bazar mexanizminin həll etmədiyi iqtisadi problemlərin həlli.

Dövlət, bazar idarəçilərinin oynadıqları və əməl etdikləri hüquqi sahəni və tənzimləyici və oyun qaydalarını ortaya çıxarır.

Bu funksiyaların aparılması həm bu an, həm də gələcəkdə dövlətin iqtisadi siyasətinin prioritetləri sistemini özündə göstərən iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin konkret tapşırıqlarının həlli ilə təmin edilir.

İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin aspektləri aşağıdakılardır:

1. Sahibkarların fəaliyyəti və mənafeələrinin qorunması üçün hüquqi zəmin yaradan qanunvericiliyin inkişaf etdirilməsi.
2. Optimal ümumi iqtisadi nisbətlərin qorunub saxlanması.
3. İqtisadiyyatın sektor formasının yaxşılaşdırılması, əsas və ya digər sahələrin dövlət dəstəyi.

4. Cari və perspektivli iqtisadi inkişaf sahələrinin optimal birləşməsi: struktur investisiya və ya elmi-texniki siyasət.

5. Kapital yığılmasından ötrü əlverişli şəraitin qurulması.

6. Əhalinin əksəriyyəti üçün gəlirlərin bölüşdürülməsinin məqbul səviyyədə saxlanması, cəmiyyətdəki sosial sabitlik.

7. İstehsalçı qüvvələrdə davamlı dəyişikliklər şəraitində məşğulluğun və əməyin təkrar istehsal keyfiyyətinin tənzimlənməsi.

8. Sərbəst və ədalətli rəqabət, malların xarici və daxili bazarlarda sərbəst hərəkəti üçün şəraitin yaradılması.

9. Ətraf mühitin qorunması, çirklənməsinin qarşısının alınması, təbiətin ölümünün qarşısının alınması.

10. Milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi və s.

İqtisadiyyatın sistemik bir fenomen kimi dövlət tənzimlənməsi obyektlərin və subyektlərin olmasını nəzərdə tutur (Остальский А. 2017: s.383).

İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin obyektləri sahələr, bölgələr, sənaye sahələri, sosial-iqtisadi proseslər, bütövlükdə iqtisadiyyatdır, yəni dövlətin tənzimləyici fəaliyyətinin milli iqtisadiyyatın səmərəli işləməsi üçün şəraitin təmin edilməsinə yönəldilmiş hər şeydir.

Son onilliklərdə tənzimlənen obyektlərin çeşidi xeyli genişlənməmişdir. Cəmiyyətin mövcudluğu və inkişafı üçün ümumi şərtlər daha çox dərəcədə dövlət tənzimləmə obyektlərinə çevrilir. Bunlara ekoloji problemlər və beynəlxalq əməkdaşlıq sahəsi, müdafiə və enerji obyektləri, həmçinin hərbi və iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi daxil olmaqla milli funksiyaları həyata keçirən təşkilatlar daxildir. Dövlət ictimai malların və xidmətlərin istehsalı ilə maraqlanır. Müdafiə xərclərini, hüquq-mühafizə və sosial xərcləri maliyyələşdirir.

İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin əsas obyektlərinə aşağıdakılar daxildir: iqtisadiyyatın sektor, regional, sektor və təkrar istehsal aspektləri, iqtisadi dövrlər; mülkiyyət formaları; ölkənin maddi və maliyyə mənbələri və s. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin vacib obyektini kapitalın

yığılmasıdır. Mənfəətin istehsalı, mənimsənilməsi və kapitallaşdırılması həmişə bazar iqtisadiyyatı şəraitində iqtisadi fəaliyyətin əsas məqsədidir.

Əməyin tələbi və təklifi arasındakı nisbət iqtisadiyyatın əmək haqqı işləmək üçün kifayət qədər motivasiya olan intizamlı və ixtisaslı işçilərə olan ehtiyacını ödəməlidir. Məşğulluğun arzuolunmaz və kəskin azalması işsizlərin sayının artmasına, istehlakçı tələbinin, vergi gəlirlərinin, vergi artımlarının və digər mənfi nəticələrin azalmasına səbəb olur.

İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi pul dövriyyəsinə xüsusi diqqət yetirir. Pul dövriyyəsinin tənzimlənməsinin əsas istiqaməti iqtisadiyyat üçün ən ciddi təhdidlərdən biri olan inflyasiya ilə mübarizədir.

Bəlkə də tənzimləmənin ən vacib obyektlərindən biri qiymətlərdir. Qiymətlərin quruluşu və dinamikası iqtisadiyyatın vəziyyətini obyektiv şəkildə əks etdirir. Eyni vaxtda, qiymətlərin özü iqtisadiyyatın quruluşuna, investisiya qoyuluşu şərtlərinə və milli valyutaların sabitliyinə güclü təsir göstərir.

İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi obyektləri həll etdikləri vəzifələrin səviyyəsindən və həll üsullarından asılı olaraq seçilir. Bunlar aşağıdakı iyerarxik səviyyələrdir: möhkəm səviyyə; bölgə; sənaye; iqtisadiyyatın sektorları (sənaye, kənd təsərrüfatı, xidmətlər); bütövlükdə iqtisadiyyat; qlobal (sosial münasibətlər, ekologiya); fəvqəlmilli (xarici ölkələrlə iqtisadi və siyasi əlaqələr, müxtəlif inteqrasiya prosesləri). Eyni zamanda, bu səviyyələrdən hansının dominant, hansının ikinci dərəcəli olduğunu söyləmək mümkün deyil, çünki hamısı bir sistem çərçivəsində işləyir (Шамхалов Ф.И. 2015: с.421).

İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin subyektləri qanunverici, icraedici və məhkəmə hakimiyyətidir. Azərbaycan Respublikasında dövlət hakimiyyəti: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Azərbaycan Respublikasının Hökuməti, Azərbaycan Respublikasının məhkəmələri tərəfindən həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikasının tərkib hissələrində dövlət hakimiyyəti, onların yaratdığı dövlət hakimiyyəti orqanları tərəfindən həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikasının dövlət hakimiyyəti orqanları ilə Azərbaycan Respublikasının təsis qurumlarının dövlət hakimiyyəti orqanları arasındakı səlahiyyət subyektlərinin sərhədləri

konstitusiyaya və səlahiyyətlərinin ayrılmasına dair digər müqavilələrlə həyata keçirilir.

Ölkənin iqtisadi inkişafını tənzimləyən dövlət aparatına, üç hakimiyyət qolundan əlavə, Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı da daxildir.

1.2. İqtisadiyyatın tənzimlənməsində dövlətin rolu

Bazarın “məğlub olması” səbəbindən bazar iqtisadiyyatına lazımı dövlət müdaxiləsinin sərhədlərinə nəzər yetirək.

İlk olaraq, pul dövriyyəsinin düzgün təşkil etmək.

İkinci olaraq, dövlət tərəfindən ictimai malların təmin edilməsi.

Üçüncü olaraq, xaricdən təsirlərin nəticələrinin hakimiyyət tərəfindən həll edilməsi.

Həqiqətdə rəqabətin olduğu iqtisadi sahələrə nəzər yetirsək, bir çox şeylərə şahid ola bilərik. Bu sahələri qısaca da olsa, təsvir edək.

1. İctimai malların istehsalı: dövlətin ən vacib funksiyalarından biridir. Bazar mexanizmi ictimai mal təmin edə bilməz. İctimai mallara iki xarakterik xüsusiyyəti olan belə mallar daxildir: rəqabət və istehlakdan kənarlaşdırma. Hər iki xüsusiyyət də bir-birinə yaxındır.

İstehlakdan kənarlaşdırılmaması deməkdir ki, praktikada bu malın hamı üçün təmin edilmədən fərdlər tərəfindən istehlakını təmin etmək çətindir və ya qeyri-mümkündür. Özəl sektorun bu cür mallar istehsal etməsi üçün bir təşviq yoxdur, çünki onların yaradılması və istehlakından yaranan müsbət xarici təsirlər, bu malların pulunu ödəməsindən asılı olmayaraq hər kəs tərəfindən istifadə edilə bilər. Xalq mallarına bunlar daxildir: milli müdafiə, əhəlinin peyvəndlənməsi, yol işarələri, mayaklar, küçə işıqlandırması və bir sıra oxşar mallar, burada qiymət mexanizmindən istifadə etməklə istehlak dozasını vermək mümkün deyil.

Təmiz ictimai mallarla qarışıq ictimai mallar arasında fərq qoymaq adətdir. Saf xalqa məxsus məhsullar bu iki xüsusiyyəti bariz dərəcədə göstərir. Klassik bir nümunə: milli müdafiə. Qarışıq ictimai mallar üçün bir və yaxud hər iki əmlak daha az ifadə edilə bilər. Qarışıq bir mal nümunəsi: yollar. Bəzi hallarda (tixac olduqda)

müəyyən hissələrə girişdə ödəniş tətbiq olunur (Əyyubov V.S., Tağıyev A.M. 2014: s.350).

Göstərilən xüsusiyyətlərə ümumiyyətlə sahib olmayan mallara “özəl” deyilir və bazar əsasında istehsal olunur. Xüsusi bir mal almaq üçün bunun əvəzini ödəməlisiniz.

Bundan əlavə, tərifə görə xalqa aid olmayan mallar var, lakin bazarın istehsalını təmin edə bilməməsi səbəbindən dövlət onları maliyyələşdirməyi öhdəsinə götürür. Bu, bazarların natamamlığı kimi bir fenomenlə əlaqədardır - belə bir fəaliyyətlə əlaqəli xərclər fərdlərin ödədikləri qiymətdən aşağı olduqda belə bazarların heç bir mal və ya xidmət təqdim edə bilməməsi vəziyyətidir. Xüsusi şirkətlər müəyyən risk növlərini sığortalamaqdan imtina edə bilər və bundan sonra dövlət bununla məşğul olur. Çox vaxt bank iflasları halında əmanətçilərin zərərlərdən sığortalanması, daşqınlardan, yanğınlardan və s. dövlət bazası qurulur.

2. Mənfi və təşviq edici müsbət xarici təsirlərin minimuma endirilməsi: Coase teoreminə görə, əməliyyat xərcləri sıfırsa, mülkiyyət hüquqlarının ilkin (orijinal) dəqiqləşdirilməsindən asılı olmayaraq, onların son Pareto paylanması səmərəlidir. Coase teoreminin şərtləri yerinə yetirilərsə, xarici təsirlər dövlətin müdaxiləsi olmadan minimuma endirilə bilər. Bəs Coase teoreminin şərtləri pozulduqda nə etməli? Aydındır ki, dövlətin müdaxiləsi zərurətə çevrilir.

Mənfi xarici təsirləri minimuma endirməyin iki əsas yolu var.

Birinci yol, fəaliyyətləri mənfi xarici təsirlərə səbəb olanlara münasibətdə inzibati tədbirlərin görülməsidir. Dövlət inzibati əmr tədbirləri, cərimələr, tullantıların müəyyən dərəcədə ətraf mühitin çirklənməsinə buraxılması üçün bazar lisenziyaları və s.

Dövlət tərəfindən mənfi xarici təsirləri məhdudlaşdıran sadalanan metodlardan sonuncusu xarici xərclər vurmaq hüquqları bazarının formalaşması üçün əsas oldu. Başqa sözlə, dövlət inzibati tədbirlərlə mənfi xarici təsirlərə qarşı mübarizə mexanizmlərinin yaradılmasına kömək edir.

Dövlət müsbət xarici təsirlər yaradan fəaliyyətləri təşviq edir. Bu məqsədlə istehsalçılara və ya müsbət xarici təsir istehlakçılara dotasiya verilir. İstehlakçıya

subsidia verilsə də (müsbət xarici təsirlərdən istifadə etdiyi üçün daha yüksək qiymət ödəyə bilər) və ya istehsalçıya (xərcləri azalır), hər halda bu, malın istehlakının artmasına səbəb olur. Bir qayda olaraq, hökumət daha yüksək gəlir tələbi elastikliyinə sahib olan bir şəxsə subsidia verməyə çalışır, çünki subsidiyadan sonra mallara olan tələbin həssaslığı daha yüksək olacaqdır. Dövlət səhiyyə, təhsil, müxtəlif xeyriyyə proqramlarına subsidia verir, çünki yalnız birbaşa müavinət alanlar deyil, bütövlükdə cəmiyyət bu sahələrdə fəaliyyətin həyata keçirilməsindən faydalanır. Nəticə etibarilə, digər şeylər bərabər olduqda, belə bir cəmiyyətin iqtisadi böyüməsi üçün daha çox şərt var.

3. Asimmetrik məlumatların yatırılması: öz sağlamlıqlarını sığortalamağa çalışanlar, sığorta xidmətləri göstərənlərdən daha çox məlumata sahibdirlər. Bu baxımdan, asimmetrik məlumatlara görə özəl sığorta şirkətləri müəyyən növ riskləri sığortalamaqdan imtina edə bilər və bundan sonra dövlət bununla məşğul olur.

Dövlət malların və xidmətlərin keyfiyyətini izləmək, istehlakçılara lazım olan məlumatları yaymaq, yanıltıcı reklamların yayılmasının qarşısını almaq və s. məlumatların asimmetriyasını düzəldə bilər. İstehlakçı hüquqlarının qorunması sahəsində qanunvericilik böyük əhəmiyyətə malikdir. Keyfiyyətsiz malların satışına, firmaların fəaliyyəti haqqında yalan məlumatların verilməsinə və s. qarşı ciddi sanksiyalar tətbiq edilir. Dövlət istehlakçılara malların keyfiyyəti, investisiya və sığorta sahələrindəki risk dərəcəsi və s. haqqında məlumat verməklə ictimai bir mal (məlumat) yaradır (Микаилзаде Г.Ш. 2012: s.217).

4. Rəqabətin qorunması: iqtisadiyyatın inhisarlaşması bir sıra mənfi nəticələrə səbəb olur: mal qıtlığı (az istehsal olunur), həddən artıq qiymət qoyulur, orta xərclər minimuma çatmır və “ölü zərər” meydana gəlir. İnhisarlaşma problemini müstəsna bazar metodlarından istifadə etməklə həll etmək mümkün deyil. İnhisarçılıqla mübarizə və rəqabəti qorumaq dövlətin vəzifəsidir. iqtisadi inkişaf etmiş ölkələrdə, antitrust qanunları haqsız rəqabət element məhdudlaşdırmaq üçün işlənib hazırlanmışdır.

5. Makroiqtisadi dalğalanmaların hamarlanması: bazara xas olan dövrü fenomen bir çox iqtisadi problem yaradır. Bu problemləri sırf bazar metodları ilə

aradan qaldırmaq mümkün deyil. Buna görə də, əks döngüsel siyasət dövlətin səlahiyyətidir.

6. Gəlirlərə Baxım Siyasəti: Bu xüsusi bir məqamdır. Gəlir bölgüsündə bərabərsizlik, qəti şəkildə desək, bazar fiaskosu adlandırıla bilməz və Pareto səmərəliliyi ilə olduqca uyğundur, lakin normativ baxımdan həddindən artıq bərabərsizlik ədalətsiz sayılır və sosial qeyri-sabitliyə gətirib çıxarır. Buna görə də dövlət milli gəliri yenidən bölüşdürür və cəmiyyətin ən kasıb üzvlərini dəstəkləmək üçün sosial siyasət həyata keçirir.

7. Bazar mexanizminin işləməsinə hüquqi dəstək: bazar könüllü mübadilə sistemidir. Bu könüllülüyn təmin edilməsi, yəni iqtisadi subyektləri şiddətdən (aldatma, oğurluq, qəsb etmə) qoruyan hüquqi baza yaratmaq lazımdır.

Beləliklə, dövlət bazarın uğursuz olduğu yerlərdə bazarın köməyinə gəlir.

1.3. İqtisadiyyat və dövlət arasındakı əlaqənin modelləri

Dövlətin nəhəng rolu və bəzi iqtisadi prosesləri tənzimləmə qabiliyyəti iqtisadiyyatla siyasət arasındakı əlaqədən, iqtisadi siyasətin inkişafından asılıdır.

Dövlət mövcud sosial sistemin özəyidir, gücünü cəmləşdirir, bütün digər qeyri-dövlət qurumlarının mövcudluğunu sanksiya edir.

Dövlət institusional iyerarxiyanın əsasını təşkil edən prinsipləri formalaşdırır və sosial həyat formalarını təşkil edir. Dövlət ümumi mənafeyi özəldən ayıraraq insan davranışının yeni bir sosial kondisioner forması yaratdı.

Dövlətin yaranması və mövcudluğu yalnız tarixən zəruri deyil, həm də sosial cəhətdən mütərəqqi və əhəmiyyətli inkişaf amilidir (Müzəffərli N. 2019: s.62).

Dövlətin yaranması ilə onun iqtisadi fəaliyyət dairəsi formalaşır. Həmçinin dövlətin iqtisadi siyasəti bazar sisteminin ayrılmaz və zəruri elementinə çevrilir. Hökumətin “görünən əli” A.Smitin yazdığı “görünməz əli” rəqabəti tənzimləməlidir.

Bu şərtlərə görə dövlət iqtisadi nəzəriyyənin tədqiqat mövzusunə çevrilir. Eyni zamanda, qeyd etmək lazımdır ki, uzun müddət dövlətin iqtisadi rolunun elmin özü

- siyasi iqtisadiyyatla müəyyənləşdirilməsi mövcud idi. Buna görə də bu günə qədər iqtisadi nəzəriyyəni iqtisadi siyasətə endirməyə cəhd edilir.

Distribütiv iqtisadiyyatda dövlət mal və ya xidmətlərin istehsalı və ya paylanması üçün bütün hüquq həmçinin vəzifələri öz üzərinə götürür. Sadəcə burada tənzimləyən heç kim yoxdur. Ancaq belə bir sistemin əslində təsirsiz və uyğunsuz olduğu sübut edilmişdir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində hökumət malların istehsalını birbaşa təşkil etmək və mənbələr ayırmaq vəzifəsi ilə qarşılaşır.

Komanda paylama iqtisadiyyatında olduğu kimi, resursları, kapital və istehsal olunan məhsulları sərbəst şəkildə sərəncam etmək hüququ yoxdur.

Bazar sistemi, ilk növbədə, istehsalçılar və istehlakçılar tərəfindən qərarların verilməsində çeviklik və dinamizmdir. Yenə də burada dövlətin tənzimləyici funksiyaları müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Bazar mexanizmi iqtisadi artımın bütün problemlərini həll edə bilmir. Artıq sərbəst rəqabət dövründə məhsuldar qüvvələrin əhəmiyyətli bir hissəsi klassik özəl mülkiyyətin çərçivəsini üstələyir və dövlət iqtisadiyyatın böyük strukturlarını: dəmir yolları, poçt, teleqraf və s. milli sərhədlərin xaricində, müdafiə, elm, ictimai münasibətlərin tənzimlənməsi, işçi qüvvəsinin bərpası, ekologiya və s. ilə əlaqəli yeni sosial-iqtisadi problemlərin meydana gəlməsi, dövlət quruluşunun tənzimlənmə qərarları qəbul etmə mexanizminə müdaxilə etməsinə təcili ehtiyac var (Остальский А. 2017: с.383).

Bildiyiniz kimi, inhisarçı olmayan yüksək səviyyədə inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatının hərəkətverici mexanizmləri eyni zamanda iqtisadi inkişafda durğunluq elementlərini özündə cəmləşdirir. Bu, digərləri ilə yanaşı, iqtisadiyyatda sistem tarazlığının istehsal amillərinin və hər şeydən əvvəl işçi qüvvəsinin az işlədilməsi ilə əldə olunmasında müşahidə olunur. Durğunluq ziddiyyətlərini həll etmək üçün geniş potensialı olan dövləti cəlb etmək lazımdır. Dövlət səmərəli tələbin tam məşğulluqla uyğunluğunu təmin etmək funksiyasını öz üzərinə götürür.

Tarixən inkişaf etmiş ölkələrin bazar iqtisadiyyatının tənzimlənməsinə dair iki aparıcı metodoloji yanaşma inkişaf etmişdir: Keyns məktəbi (iqtisadi mexanizmin

dövlət tənzimlənməsi nəzəriyyəsi) və cəmiyyətin iqtisadi həyatına dövlətin müdaxilə etməməsi haqqında neokeyns, bəzən mühafizəkar təlimlərin sintezi.

Bu nəzəri cərəyanların hər ikisinin ortaq əsasları vardır. Bunlar dövlət tərəfindən cəmiyyətin strateji hədəflərinə çatmağa yönəlmiş iqtisadi siyasətin aparılması üçün müəyyən mülkiyyət və iqtisadi funksiyalara malik iqtisadi sistemin subyekti kimi baxılır.

Məfhumlar arasındakı fərqlər, bu təsirin tamamilə inkarına qədər istifadə olunan dövlət təsir metodlarına qədər azalır. Beləliklə, Avstriyalı iqtisadçı Hayek qeyd etdi ki, dövlət iqtisadi proseslərə qarışmadan yalnız “gecə gözətçisi” rolunu yerinə yetirməlidir.

J.M. Keynes və post-Keynesian nümayəndələri bazar parametrlərinin vəziyyətinin izlənilməsinin dövlətin funksiyalarından biri olduğuna inanırlar. Hər hansı bir tarazlıq olmayan təsir qeydə alınmalı və daxili stabilizatorlar əsasında tarazlıq balanslı böyümə trayektoriyasına yönəldilməlidir. Beləliklə, hökumət bazarın bu və ya digər hissəsini təsir edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi məsələlərində Keynesçilik bircins deyil. Üç əsas cərəyana bölünür: sol (liberal), mühafizəkar və neoklassik.

Sol Keynesianizm, dövlətin ictimai məqsədlər üçün xərclərini artırmaqla: mənzil, səhiyyə, sosial sığorta, yol tikintisi və s. ilə yanaşı, fermerlərin, kiçik sahibkarların və işçilərin maaşlarını artıraraq müasir iqtisadiyyatdakı ziddiyyətlərdən çıxış yolu axtarır. Keynesianizmin mühafizəkar istiqaməti, əsasən qazancları artırmaq və iqtisadiyyatın mühafizəkar bir quruluşunu qorumaqla iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinə əsaslanır (Шамхалов Ф.И. 2015: с.421).

Neoklassik məktəb və onun nümayəndələri hesab edirlər ki, effektiv pul və maliyyə siyasəti sayəsində əhalinin müxtəlif təbəqələrinin gəlir səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsində, investisiya siyasətinin əlaqələndirilməsində, mütərəqqi bir sektor quruluşunun formalaşmasında və s. dövlətin mikro və makro müdaxiləsini birləşdirmək mümkündür.

Hansı obyektiv hallar iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinə ehtiyac yaratdı?

Dövlət, bazar mexanizminə xas olan çatışmazlıqları düzəltməyə çağırılır. Bazar şəraitində qərarların potensial mənfi nəticələri bəzən nəzərə alınmır, kollektiv istifadə üçün məhsul və xidmətlər istehsalı üçün stimullar yaradılmır, işləmək və gəlir əldə etmək hüququ təmin olunmur və elmdə fundamental tədqiqatların məqsədyönlü inkişafı təmin edilmir. Bazar əsasən ictimai zəruri malların istehsalına deyil, pulu olanların ehtiyaclarının ödənilməsinə yönəlmişdir. Təbii tənəzzül və inflyasiya prosesləri ilə qeyri-sabit inkişafa həssasdır. Dövlət təşəbbüskar firmaların qarşılıqlı rəqabəti üçün nisbətən bərabər şəraitin yaradılması, təsirli rəqabət, inhisara alınmış istehsalın məhdudlaşdırılması üçün məsuliyyət daşıyır.

Ümumiyyətlə, dövlət vətəndaşlar birliyinin sosial-iqtisadi və siyasi prinsiplərini həyata keçirir. Makro və mikroiqtisadi proseslərin formalaşmasında fəal iştirak edir (Рисина И.Е. 2019: с.283).

Bir çox iqtisadçı iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin, ümumi iqtisadi sistemin tarazlıq böyüməsinə nail olmaq üçün hökumətin daxili və xarici bazarların müəyyən seqmentlərinə inzibati təsirinin məqsədyönlü bir şəkildə əlaqələndirilməsi prosesidir.

Dövlət tənzimlənməsinin məqsədləri bir-biri ilə sıx əlaqəli olaraq əhəmiyyətinə, təsir miqyasına və nəticələrinə görə qeyri-bərabərdir. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin hədəfləri ağacında ümumi və xüsusi hədəfləri ayırd edə bilərsiniz.

Tənzimləmə obyektlərinə milli iqtisadiyyatın dövlətlərarası birliklərinin, ayrı-ayrı sahələrin və bazar tənzimləyicilərinin həll edə bilməyəcəyi problemlərin yarandığı bölgələrin millətlərarası səviyyəsi daxildir.

İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin subyektləri regional, mərkəzi, bələdiyyə və ya kommunal orqanlardır.

Dövlət tənzimlənməsinin aşağıdakı növləri vardır:

- iqtisadi idarəetmədə tam dövlət inhisarı. SSRİ və sosialist birliyi ölkələri üçün xarakterik idi, lakin indi də bəzi post-kommunist dövlətlərdə davam edir;

- bazar və dövlət tənzimləyicilərini birləşdirmək üçün müxtəlif seçimlər. "Yapon", "İsveç" modellərində, Almaniyada, Avstriyada sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatı modelində, "Çin" inkişaf versiyasında həyata keçirildi;

- həddindən artıq liberalizm, yalnız məhdudiyyətsiz özəl sahibkarlığın şərtlərini təsirli hesab edir. Əsasən ABŞ-da.

Dövlət tənzimlənməsinin effektivliyi güclü bir qanunverici, icraedici və məhkəmə hakimiyyətinin mövcudluğu ilə müəyyən edilir.

Dövlət tənzimlənməsinin institusional strukturlarına inzibati orqanlar daxildir. İqtisadi maraqların həyata keçirilməsinin və qərarların qəbul edilməsində ardıcılığın həyata keçirilməsinin mümkünlüyünü müəyyənləşdirən bu idarəetmə orqanlarının təcrid dərəcəsi ölkədəki hakimiyyətin mərkəzləşmə səviyyəsindən asılıdır. Beləliklə, Böyük Britaniya, Fransadakına nisbətən siyasət üzərində bürokratik nəzarətin daha aşağı dərəcədə mərkəzləşdirilməsi ilə xarakterizə olunur. Amerika Birləşmiş Ştatlarının ən yüksək inzibati strukturlarında bir sıra nisbətən muxtar qurumlar üstünlük təşkil edir. Beləliklə, korporativ model maraqlar balansına nail olmaq üçün xüsusi qurumların yaradılmasını nəzərdə tutur.

Plüralist modeldə (İtaliya, Böyük Britaniya) maraqların uyğunlaşdırılması üçün xüsusi mexanizmlər yoxdur. Bunlar parlament, hökumət, həmkarlar ittifaqları və partiyaların iştirak etdiyi siyasi proseslər yolu ilə həyata keçirilir.

Nəticədə, müəyyən dövlət qurumları vasitəsilə dövlət tənzimlənməsinin iki əsas modeli mövcuddur.

1. ABŞ üçün tipik olan reaktiv (uyğunlaşma) model. Dəyişikliklərə və bazar uğursuzluqlarına aydın şəkildə cavab verməyə imkan verir. Bu dövlət və özəl biznes birgə fəaliyyətinin müxtəlif formaları bir birləşməsi ilə makro və mikro səviyyələrdə birbaşa və dolaylı tənzimlənməsi çıxardan müxtəlif ilə, strukturları və tənzimləyici orqanların funksiyalarının mobillik təmin edir.

2. Dövlət tənzimlənməsinin proaktiv modeli (Yaponiya) dövlət müdaxiləsi həcmnin “dəqiq” dozası, dövlətlə sahibkarlar arasında danışıqlarda proqnozlaşdırma, koordinasiya və ya düzəldici tövsiyələrdən istifadə etməklə bazar mexanizmində baş verə biləcək uğursuzluqların qarşısının alınmasını nəzərdə tutur.

II FƏSİL. İQTİSADİYYATIN DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİNİN XARİCİ TƏCRÜBƏSİ

2.1. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin xarici təcrübəsi

Dövlət tənzimlənməsinin miqyası yalnız obyektiv amillərdən asılı deyil, həm də siyasi proses və ictimai seçim ilə müəyyən edilir. Ancaq liberal ölkələrdə belə dövlətin iqtisadiyyata təsiri genişdir və ənənəvi bazar uğursuzluqlarını kompensasiya etməklə məhdudlaşmır.

Qeyd etmək lazımdır ki, səmərəsizlik yalnız bazar mexanizmlərinə deyil, dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinə də xasdır. Dövlətin tənzimləyici funksiyalarının və onun nəzarəti altında olan mənbələrin həcminin müəyyən həddən artıq genişlənməsi iqtisadi vəziyyətə mənfi təsir göstərir. Dövlət sektorunun bu cür “uğursuzluqları” bunlardır: dövlətin iqtisadiyyatda baş verən real proseslər barədə natamam məlumatlılığı (ilk növbədə, mikro səviyyədə); dövlətin bazar proseslərinə müdaxiləsinin təhrifedici təsiri; qərar qəbul etmə prosesinin bürokratizasiyası, bürokratiya üzərində məhdud nəzarət və məmurların məsuliyyət səviyyəsinin yetərli olmaması; siyasi proseslə əlaqəli məhdudiyyətlər; ictimai prioritetlərin natamam nəzərə alınması və s.

İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin genişləndirilməsi, xərcləri bazar “uğursuzluğu” nəticəsində yaranan zərərləri aşmamaq şərti ilə əsaslandırılır.

Dövlət sektorlarında ictimai mallara olan tələbə, xarici təsirlərin miqyasına, həmçinin dövlətin sərəncamında olan resursları idarə etmək üçün real imkanlarına uyğun olmalıdır. İqtisadiyyatın dövlət və bazar sektorları arasındakı sərhədləri dəqiq müəyyənləşdirmək lazımdır.

İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi dövlətin, bütövlükdə cəmiyyətin, əhalinin sosial cəhətdən qorunmayan təbəqələrinin maraqlarına riayət olunmasını özünün əsas məqsədi kimi müəyyənləşdirir. Bu, iqtisadi azadlıq şəraitində ayrı-ayrı bölgələrin, sosial qrupların, sənaye sahələrinin, inhisarçıların, sahibkarların və fərdlərin istək və maraqları tərəfindən pozulmamaları üçün lazımdır.

Dövlət institutu həmişə cəmiyyətin iqtisadi həyatında bu və ya digər şəkildə iştirak edən xüsusi bir iqtisadi subyekt olmuşdur (Atakişiyev M.C. 2013: s.52).

Müxtəlif ölkələrdə, inkişaflarının müəyyən tarixi mərhələlərində dövlətin bir qurum kimi fəaliyyət göstərməsinə və qiymətləndirilməsinə fərqli yanaşmalar

mövcud idi. Ancaq bir çox ölkənin iqtisadiyyatı paralel və eyni dünya iqtisadi məkanında inkişaf etdiyindən, bu və ya digər ölkənin fərqli mərhələlərdəki xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq inkişafın ortaq xüsusiyyətləri vardır.

Məsələn, digər sənayeləşmiş kapitalist kimi Fransa iqtisadiyyatı azad sahibkarlıq və ticarət prinsipinə əsaslanır. Fransa bazar iqtisadi mexanizmində yaşayır, lakin qiymətlərin sərbəstlik dərəcəsi obyektiv iqtisadi qanunlarla yanaşı dövlət tənzimləməsi ilə də müəyyən edilir. Prinsipcə, bu, digər Avropa ölkələri, xüsusən də Almaniya, Belçika və İngiltərə üçün də belədir. Qeyd etmək lazımdır ki, Fransa bu günə qədər qismən qorunub saxlanılan qiymətlərin dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin kifayət qədər sərt bir rejiminin mövcud olduğu sənaye baxımından inkişaf etmiş kapitalist ölkələrdən biridir.

Maraqlıdır ki, inhisar sənayesinə (qaz sənayesi, elektrik və nəqliyyat) və bazar rəqabəti rejimində fəaliyyət göstərən sahələrə (milli və kommersiya bankları, sığorta şirkətləri və s.) xüsusi bir yanaşma formalaşmışdır. Birinci halda dövlət inhisarçı sənaye sahələrinin bütün iqtisadi parametrlərini, o cümlədən investisiyaların həcmi, əmək haqqı və hazır məhsulların qiymətlərini müəyyənləşdirir. İkinci halda, dövlət bu sahələrin iqtisadi parametrlərinə minimal təsir göstərir və onları özəl sektorla rəqabət etməyə təşviq edir (Əhmədov M.A., Hüseyn A.C. 2012).

Böyük Britaniyada, İkinci Dünya Müharibəsindən sonra, “nəzarətli qiymət artımı” siyasəti xüsusilə inkişaf etdirildi, buna görə sahibkarlar bu dəyişiklikləri ləğv edə biləcək dövlət qurumlarına xəbərdarlıq edərək qiymətləri qaldırmaq hüququ aldılar. Sonradan bu siyasət qiymətlərin tamamilə sərbəstləşməsinə çevrildi.

Uzun müddət inkişaf etmiş Avropa ölkələrində uğurla tətbiq olunan “sabitlik müqavilələri” təcrübəsi maraqlıdır. Onların mahiyyəti belə idi: dövlət müəssisələrlə müqavilələr bağladı, ona görə bu müəssisələr bəzi malların qiymətlərini qaldırmaq hüququ əldə etdi, eyni zamanda digərləri üçün qiymətləri endirdi. Əsas məqsəd ümumi qiymət səviyyəsinin sabitliyini qorumaq idi.

“Proqram müqavilələri”nə uyğun olaraq dövlət beynəlxalq rəqabət şərtlərinə cavab verən qiymət təkamülünü təşviq etdi. Bu mexanizm əvvəllər “sabitlik müqavilələri” nə uyğun olaraq nəzarət altına alınan bütün mal və xidmətlərə şamil

edildi. Onlara uyğun olaraq, müəssisələr dövlətə investisiya proqramları, maliyyə vəziyyəti, məşğulluğu, xarici bazarlara çıxma perspektivləri, habelə qiymətlərin formalaşması, malların texniki və iqtisadi xüsusiyyətləri ilə əlaqəli məlumatlar təqdim etdilər.

Qiymət artımlarına qarşı müqavilələr istehsal olunan malların yüksək rəqabət qabiliyyətini təmin etmək və iqtisadiyyatın inflyasiya inkişafının artım sürətini yavaşlatmaq məqsədi daşıyırdı. Bu müqavilələri müəssisələr qəbul edərkən hökumət istehsal xərclərinin artmasına səbəb olan tədbirlər görməmək öhdəliyini götürdü.

Qərbi və Şərqi Avropa, Yaponiya və bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatının inkişafındakı növbəti mərhələ sərbəst qiymətlərin ümumi prinsiplərinin və onların real olaraq həyata keçirilə biləcəyi əsas şərtlərin qanunverici tərifidir. İlk və ən vacib şərt bir məhsul və ya xidmət seçmək və satıcı seçmək azadlığıdır. Satılmış mallar barədə də dəqiq məlumat verilməlidir.

Qiymətlərin liberallaşdırılması dövlətin qiymətləmə prosesinə tam müdaxilə etməməsi demək deyil. Mikro səviyyədə birbaşa müdaxilə siyasətindən iqtisadiyyat üçün qlobal tənzimləmə sisteminə keçid yalnız müdaxilə şəklində dəyişiklik deməkdir.

Bundan əlavə, indiki mərhələdə iqtisadiyyatı inkişaf etmiş bütün ölkələrdə malların keyfiyyətinə və qiymətlərinə geniş bir ictimai nəzarət sistemi mövcuddur; istehlakçı cəmiyyətlərinin himayəsində müxtəlif malların ekspertizası üçün özəl qurumlar mövcuddur.

Bu sübut edir ki, bu mərhələdə iqtisadiyyat özünü tənzimləyə bilər, yəni dövlət müdaxiləsi iqtisadi böyümənin qorunması üçün əsas yükü daşımır. Əslində, bu, dövlətin iqtisadiyyata müdaxilə etməməsini elan edən neoklassik modeli əks etdirir.

Ümumiyyətlə, praktikanın göstərdiyi kimi, heç bir ölkədə öz saf şəklində bazar yoxdur. Bazar iqtisadiyyatı elmi-texniki tərəqqini stimullaşdırır, cəmiyyəti əmtəə kəşirindən qurtarır, lakin sosial-iqtisadi problemləri, xüsusən də pulla ölçülməyən problemləri həll edə bilmir və bu səbəbdən bazar əsasında həll olunmur.

Beləliklə, dövlətin iqtisadiyyata müdaxilə etməməsi modelinə sadıq qalan İsveçin iqtisadi siyasətində əsas hədəflərdən biri - tam məşğulluq müxtəlif dövlət proqramları vasitəsi ilə uğurla həyata keçirilir.

Dövlət institutunun aktiv müdaxiləsi olmadan və klassik bazarın həll edə bilmədiyi digər problemlərin həllində etmək mümkün deyil.

Məsələn, inflyasiya və inhisarla mübarizə, qeyri-bərabər regional inkişaf; sürətli mənfəət verməyəcək və böyük risklə əlaqəli olan böyük investisiya layihələrinin həyata keçirilməsi və digərləri (İbrahimov E.Ə. 2018: s.37).

Beləliklə, istehsalın təşkili bazar formasına xas olan əhəmiyyətli çatışmazlıqları azaltmaq və ya zərərsizləşdirmək üçün dövlət qurumunun müdaxiləsi hələ də zəruridir. Ən müasir dövlətlər üçün səciyyəvi olan bazar münasibətlərinin özünü tənzimləməsi ilə birlikdə sosial cəhətdən prioritet dəyərlərə uyğun dövlət tənzimlənməsidir.

Xüsusi mülkiyyət, bazar qiymətləri sistemi, rəqabət, sahibkarlıq azadlığı və seçim - bunlar bazara əsaslanan istehsalın təşkili formasında müəssisələrin səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün əsas şərtlərdir.

Bütün ölkələrdə müasir iqtisadiyyatın quruluşunun ayrılmaz hissəsi, müxtəlif mülkiyyət formaları ilə yanaşı, dövlət mülkiyyətidir - iqtisadi baxımdan dövlət quruluşunun ayrılmaz hissəsidir.

Beləliklə, dövlət institutunun və onun tərkib hissələrinin müxtəlif ölkələrdəki inkişafının bir neçə inkişaf mərhələsinə təsir mexanizmlərini və sərhədlərini nəzərdən keçirək.

Aydındır ki, əhalinin yüksək səviyyədə təhsil alması və sağlamlığı bir fərd və ya ayrı bir iş üçün deyil, bütün cəmiyyət üçün faydalıdır. Bu səbəbdən inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı olan müxtəlif ölkələrdə təhsilə, səhiyyəyə xərclər əsasən dövlət tərəfindən dotasiya olunur.

Nəticə etibarilə, səhiyyə və təhsil sahələrinin bir hissəsinin dövlət idarəçiliyinə və maliyyələşdirilməsinə verilməsi üçün iqtisadi əsaslar mövcuddur.

İndi heç kim hökumətin müdaxiləsinin zəruri olmasını inkar etməyəcək, ancaq ayrı-ayrı ölkələrdə dövlət sektorunun iqtisadiyyatda miqyası və rolu fərqlidir.

Ümumiyyətlə, iqtisadiyyatın səmərəliliyi müasir iqtisadi sistem şəraitində dövlət tənzimləməsinin yanında birbaşa bazar mexanizmlərinin təsirinə məruz qalan müəssisələrin (firmaların, şirkətlərin) fəaliyyətinin səmərəliliyi ilə müəyyən edilir.

Mümkündür ki, dövlət investisiyaları, subsidiyalar, dövlət sektoru müəssisələrinin yaradılması və fəaliyyət göstərməsi yolu ilə iqtisadiyyata birbaşa təsir göstərsin, bununla birlikdə əsasən müəyyən bir vergi təsis edilməsi olan sahibkarlıq fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi üçün dolaylı metodlardan istifadə olunur (Müzəffərli N. 2017).

Son üç onillikdəki dünya təcrübəsinin göstərdiyi və daha sonra dövlət sektorunun iqtisadiyyatı nəzəriyyəsi ilə qismən əks olunduğu kimi, bir firmanın son səmərəliliyini müəyyən edən birinə və ya birinə aid olmasından daha incə amillər də mövcuddur. Bu, müxtəlif idarəetmə məktəbləri əsasında, iqtisadiyyatın müxtəlif modellərində, texnoloji tərəqqinin sürətləndirilməsi və iqtisadi böyümənin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması şəraitində firmaların idarə olunması təcrübəsi kimi üzə çıxdı.

Amerikanın var-dövlətinin mahiyyətini və səbəblərini müəyyənləşdirən bütün müxtəlif amillərdən, dövlət quruluşunun rolunu ayırd edək və hərəkətverici qüvvələri müəyyənləşdirməyə çalışaq.

Bununla birlikdə, Böyük Depressiya Amerikalıları yalnız iqtisadi problemlər haqqında deyil, millətin və bütün dövlətin taleyi haqqında düşünməyə vadar etdi. Milli iqtisadi təhlükəsizlik üçün həqiqi bir təhlükə yaradan, ölkədəki nəhəng işsizliyin yaratdığı böyük sosial gərginlikdir. F. Ruzveltin təmsil olunduğu dövlət, ölkəni böhrandan çıxarmaq, Amerika cəmiyyətində iqtisadiyyat və sosial iqlim qurmaq və sabitləşdirmək üçün bütün məsuliyyəti öz üzərinə götürdü. Dövlət orqanların “yeni kurs” adlanan bütün tədbirlər kompleksi nə bazarın “görünməz əli”nin nəzəri postulatlarına, hətta mövcud qanunvericilik aktlarına uyğun gəlmirdi. “Yeni razılaşma”nın həyata keçirilməsi Amerika dövlətinin iqtisadiyyatda rolunu başa düşmək üçün dönüş nöqtəsi oldu.

Qabaqcıl bir dünya gücünün iqtisadi təhlükəsizliyi ilə bağlı necə bir şəkildə “gələcəyə dair qeyri-müəyyənlik” nümayiş etdirməsi qəribə görünə bilər. Əslində, XXI əsrdə beynəlxalq iqtisadi rəqabət getdikcə ən vacib daxili hala çevrilirdir.

ABŞ da daxil olmaqla bütün ölkələrin inkişafında bir amildir. Odur ki, belə şəraitdə Amerika dövlətinin effektivliyi milli iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasında ifadə olunur.

Bu baxımdan bütövlükdə dövlət institutunun iqtisadi rolunun nəzərə alınmağından ötrü yeni bir perspektiv verilir. II minilliyin sonunda Amerika siyasətinin və dünya iqtisadiyyatının inkişafı şərtləri 20-ci əsrin əvvəllərində və hətta ortalarında oxşar şərtlərdən xeyli fərqləndiyindən, institutun iqtisadi rolunu öyrənmək mümkün olur dövlət bazar mexanizminə müdaxilə dərəcəsi baxımından deyil, milli iqtisadiyyatın işləməsi üçün daxili və xarici şərtlərin təmin edilməsində iştirak dərəcəsi baxımından, başqa bir sözlə, dövlət iqtisadi cəhətdən yalnız iqtisadi səmərəli olduqda səmərəli ola bilər.

Bazar iqtisadiyyatı inkişaf etmiş bir sıra ölkələrdə effektivliyini dəfələrlə sübut edən makro tənzimləmə vasitələrindən biri kimi indikativ planlardan istifadə olunur (Нестерова А.Д. 2015: s.42).

İndikativ planlaşdırma sistemi milli mülkiyyətdə dövlət mülkiyyətinin yüksək payına əsaslanır.

Çin - dövlət institutunun daim güclü olduğu tamamilə fərqli bir iqtisadiyyatı nəzərdən keçirək. Beləliklə, 1970-ci illərin sonlarından etibarən Çin qapalı, mərkəzdən planlı bir sistemdən dünyanın ən böyük ölkələrindən biri olan daha çox bazar yönümlü bir iqtisadiyyata keçdi - 2010-cu ildə Çin dünyanın ən böyük ixracatçısı oldu. İslahatlar kollektiv əkinçiliklə başladı və tədricən qiymətlərin sərbəstləşdirilməsi, maliyyə mərkəzsizləşdirilməsi, dövlət müəssisələri üçün artan muxtariyyət, şaxələndirilmiş bank sistemləri, fond bazarlarının inkişafı, özəl sektorun sürətli böyüməsi və xarici ticarət və investisiyalara açıqlığın artırılması yolu ilə genişləndi. Ancaq son illərdə Çin “iqtisadi təhlükəsizlik” üçün vacib hesab etdiyi sektorlardakı dövlət müəssisələrinə dəstəyini yeniləyib. Yəni, qapalı, iqtisadi idarəetmə əmr və nəzarət sistemindən keçib.

Bununla belə, ölkə rəhbərliyi yalnız bəzi hökumət təsir elementləri ilə həqiqətən bazar iqtisadiyyatına keçməyə tələsmir.

Dövlət qanunverici və icra hakimiyyəti orqanlarının təmsil etdiyi bir qurum kimi beş əsas elementdən ibarət olan keçid və bazar sistemlərinin əsas hüquq normalarının zəruri bazasını yaratdı: mülkiyyət hüquqlarının tərfi və qorunması; müqavilə münasibətləri; sahibkarlıq fəaliyyətinə başlama və sonlandırma qaydası; rəqabət mühitinin təmin edilməsi; keçid dövrünə xas olan bazar qurumlarının formalaşdırılması prosedurları. Bazar “oyun qaydaları” nın mövcudluğu, xüsusən də bir neçə ildir iqtisadi böyüməyə dəstək olan dövlət tərəfindən makroiqtisadi tənzimlənmənin kifayət qədər yüksək effektivliyini izah edir. Eyni zamanda, qeyd olunan kimi, “yeni” özəl sektorun fəaliyyəti həmçinin əlverişli xarici iqtisadi şərtlərlə əlaqəli bərpa perspektivləri, ağır sənaye və maliyyə sistemindəki uzunmüddətli böhranla zədələnir. Buna görə də əksər ölkələrdə (Slovakiya və Çexiya xaricində) iqtisadi siyasətin ağırlıq mərkəzi makroiqtisadi və liberallaşma sabitləşməyə keçildi.

Yuxarıda deyilənlərin hamısından aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

- bu və ya digər şəkildə dünya iqtisadiyyatının hazırkı liderlərinin bütün ən mühüm sosial-iqtisadi və siyasi nailiyyətləri dövlətin iqtisadiyyata təcavüzünün intensivləşməsi ilə bağlıdır;

- periferik ölkələrin modernləşdirilməsi, dünya iqtisadiyyatının liderlərinə çəkilməsi dövlətin özünün institutunun modernləşdirilməsini, funksiyalarının yenidən təşkil olunmasını və təkmilləşdirilməsini, idarəetmə strukturlarının rasionalizasiyasını tələb edir;

- dövlət quruluşunun islahatı ciddi itkilərlə doludur və nəticədə iqtisadi durğunluğa səbəb ola bilər. Keçid iqtisadiyyatlarından danışarkən, onların bazar çevrilməsi dövlətin özündən çox asılıdır.

İnkişaf etməkdə olan bir sistemə sahib olan hər bir fərdi dövlətin xüsusiyyətlərinə görə bütün fərqliliklərlə, onların sosial-iqtisadi modernizasiyası liberalizm ideyalarına əsaslanır. Ancaq real həyatda azadlıq məhdudiyyətsiz ola bilməz, çünki aydın qanuni çərçivələr və ağlabatan məhdudiyyətlər olmadan

demokratiya bazarına yoxlama və tarazlıq sisteminin qaydasını nəzərdə tutur, əksinə Azərbaycanda olduğu kimi icazə və xaosa gətirib çıxarır.

2.2. İsveç timsalında bazar iqtisadiyyatının dövlət tənzimlənməsinin xarici təcrübəsi

Xarici ölkələrdə iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi müxtəlif ölkələrdə sosial-iqtisadi proseslərin inkişaf dinamikasının müstəqil müqayisəli təhlili və modellərdəki fərdi elementlərin səmərəliliyinin keyfiyyət qiymətləndirilməsi üçün nəzərdən keçirilən ölkələrin iqtisadiyyatının dövlət tənzimlənməsi öz meyarlarımızın inkişafı üçün maraq doğurur.

Xarici təcrübənin öyrənilməsi digər ölkələrdə baş vermiş səhvlərin təkrarlanmasının qarşısının alınması, həmçinin iqtisadiyyatın bütün cəmiyyət üçün dövlət tənzimlənməsinin ən təsirli formaları, metodları, mexanizmləri və alətlərinə qarşı dəyər yönümlərinin inkişafı üçün faydalıdır.

“İsveç modeli” termini İsveçin ən inkişaf etmiş sosial-iqtisadi dövlətlərdən biri kimi formalaşması ilə əlaqədar yaranıb. Xarici müşahidəçilər nisbi sosial münaqişəsiz cəmiyyətin fonunda İsveçdəki sürətli iqtisadi böyümənin uğurlu birləşməsini qeyd etməyə başladığında bu termin ortaya çıxdı.

İqtisadçılar, bazar münasibətləri və dövlət tənzimlənməsini özündə birləşdirən İsveç iqtisadiyyatının qarışıq xarakterini, istehsal sahəsində hökm sürən özəl mülkiyyəti qeyd edirlər (Рисина И.Е. 2019: с.33).

İsveç modeli siyasətdə açıq şəkildə iki hakim hədəfin olduğunu düşünür: 1) tam məşğulluq və 2) gəlir bərabərləşdirmə.

Sosial siyasət üçün bütün Qərb milli seçimlərindən İsveç variantı ən çox sosial təminat və sığortanın universallığı və ümumiliyi ilə xarakterizə olunur. Sosial xidmətlər göstərməyin bazar xarakteri olmayan “sosial dövlət” konsepsiyasına ən uyğundur. Sosial müdafiə hüququ ilə onun əldə edilməsi üçün xüsusi yardımlar arasında birbaşa əlaqə yoxdur. İsveç dövlətinin sosial xərcləri ÜDM-in yarısını üstələyir - Qərbi Avropa üçün orta göstəricinin üçdə birindən az, bütün inkişaf etmiş ölkələr üçün dördüdə birini təşkil edir.

Nisbətən ən böyük işəgötürən kimi nəzərə almasaq da, demək olar ki, bütün İsveçlilərin rifahı bu və ya digər dərəcədə dövlətdən asılıdır. İsveç, bu dəyərin orta hesabla 15-16% olduğu Qərbi ölkələrinin böyük əksəriyyəti arasında əhaliyə yönəldilən hökumət pul köçürmələrinin ümumi pul gəlirindəki yüksək payı ilə kəskin şəkildə fərqlənir.

İsveçin ÜDM-də təhsilə və səhiyyəyə dövlət ayırmalarının payı baxımından bütövlükdə Qərbi Avropa ölkələrini iki dəfə, bütün inkişaf etmiş ölkələri 1,5 dəfə üstələyir.

İsveçə xas olan spesifik amillər arasında 1814-cü ildən bəri dəyişməz xarici siyasət bitərəfliyini, hər iki dünya müharibəsində iştirak etməməyi, Sosial Demokratik İşçi Partiyasının hakimiyyətdə rekord müddətə qalma müddətini, dinc keçid yollarının tarixi ənənələrini, yəni formasiyalara, xüsusən feodalizmdən kapitalizmə, iqtisadiyyatın inkişafı üçün uzunmüddətli əlverişli və sabit şərtlər, işçi hərəkatında islahatçılığın üstünlük təşkil etməsi, müxtəlif tərəflərin maraqlarını nəzərə alaraq kompromis axtarmanı göstərmək lazımdır (Шамхалов Ф.И. 2015).

İqtisadi sistemin uğurlu fəaliyyəti qiymət dinamikasından, İsveç sənayesinin rəqabət qabiliyyətindən və iqtisadi böyümədən asılıdır. Xüsusilə, inflyasiya həm bərabərlik, həm də İsveç iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyəti üçün bir təhdiddir.

İsveç modelinin metodları praktik olaraq mümkün və real imkanları nəzərə alaraq dövlətin fəal rolunu təmin edir.

İsveç modelinin təməlləri 50-ci illərin əvvəllərində İsveç həmkarlar ittifaqı hərəkatında formalaşdırıldı və sonra Sosial Demokratların iqtisadi siyasətinin özəyi oldu.

Fəal əmək bazarı siyasətləri bazar iqtisadiyyatının sosial xərclərini minimuma endirməyə yönəldilmişdir. Məsələn özəl sektorda istehsalın maksimum səviyyəyə çatdırılması və xalqın həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün vergi sistemi və dövlət xərcləri hesabına milli gəliri mümkün qədər bölüşdürməkdir.

İsveç modelinin xüsusiyyətlərindən biri, xüsusən də böhrana qarşı dövlət siyasətinin çevikliyidir. Belə bir sistemdə özəl kapital, sanki, bunun üçün bir çox “məhsuldar olmayan” xərclərdən azad edilir. Dövlət mənfəətin çox hissəsini

genişləndirilmiş kapital yığılması üçün istifadə etməyi təşviq edir, çünki təhsil, səhiyyə, infrastrukturun inkişafı, müəyyən dərəcədə tədqiqat və inkişaf xərclərinin əksəriyyətini dövlət öz üzərinə götürür.

İsveç modelini müəyyənləşdirməyin başqa bir yolu da İsveç iqtisadi siyasətində açıq-aşkar iki hakim hədəfin olması idi: tam məşğulluq və gəlir bərabərliyi. Sosial və iqtisadi məqsədlər üçün əhəmiyyətli fondların toplanması və bölüşdürülməsi ilə məşğul olan yüksək inkişaf etmiş əmək bazarında və son dərəcə böyük dövlət sektorunda (bu, ilk növbədə dövlət mülkiyyəti deyil, yenidən bölüşdürmə sahəsinə aiddir) aktiv siyasət hesab olunur (Маршалл А. 2012: с.83).

İqtisadçılar İsveç modelini yüksək məşğulluq və investisiya səviyyələrini qorumaq üçün seçmə tədbirlərlə tamamlanan məhdudlaşdırıcı iqtisadi siyasət yolu ilə tam məşğulluğu (yəni rəsmi işsizlik nisbəti işçi qüvvəsinin 2% -dən aşağı) və qiymət sabitliyini birləşdirən bir model olaraq təyin edirlər. Bu model həmkarlar ittifaqı iqtisadçıları tərəfindən 1950-ci illərin əvvəllərində tətbiq edilmiş və müəyyən dərəcədə sosial demokrat hökumətlər tərəfindən istifadə edilmişdir.

İsveçdəki sosial siyasət bərabərlik ideyasına bürünmüşdür. Məsələn, İsveç modeli, digər ölkələrə nisbətən ixtisaslı və ixtisasız işçilər arasında əmək haqqının çox yüksək səviyyədə bərabərləşdirilməsi ilə seçilir. Məşğulluğun davam etdirilməsinə və işçi qüvvəsinin yenidən hazırlanmasına və geniş peşə hazırlığına üstünlük verilir.

İsveçdəki mövcud iqtisadi sistem ümumiyyətlə qarışıq iqtisadiyyat kimi xarakterizə olunur. İsveç modelinin iqtisadi əsasını təşkil edən dövlət tənzimləməsindən aktiv istifadə ilə rəqabət əsasında bazar münasibətlərinə əsaslanır. Qarışıq iqtisadiyyat İsveçin kapitalist bazar iqtisadiyyatında əsas mülkiyyət formalarının birləşməsi, əlaqəsi və qarşılıqlı əlaqəsi kimi başa düşülür: özəl, dövlət və kooperativ. Bu formaların hər biri ümumi iqtisadi və sosial münasibətlər sistemində öz funksiyasını yerinə yetirir. 50-dən çox işçisi olan bütün İsveç şirkətlərinin böyük əksəriyyəti (təqribən 85%-i) özəldir. İstehsalat sektorunda işləyənlərin 75%-i özəl müəssisələrin payına düşür ki, bunun da 8% -i xarici şirkətlərdə işləyir. Qalan hissəsi dövlət və kooperativlərin payına düşür, hər biri üçün

11-13% təşkil edir. 1965-ci ildən bəri dövlət sektoru genişləndi və kooperativ sektorunun payı demək olar ki, dəyişməz qaldı.

Bu üç mülkiyyət formasına əlavə olaraq qarışıq mülkiyyətə sahib bir çox şirkət, həmkarlar ittifaqlarına, əmanət banklarına və s. məxsus olan firmalar var. Ancaq payları çox azdır.

İsveç iqtisadiyyatı istehsalın və kapitalın yüksək səviyyədə konsentrasiyası və aparıcı sahələrdə inhisarlaşması ilə xarakterizə olunur. İri müəssisələr (500 nəfərdən çox işləyən) sənayedə çalışanların təxminən 40% -ni, kiçik (50 nəfərə qədər) isə 17% -ni təşkil edir.

Son illərdə dünya iqtisadiyyatında aparıcı İsveç şirkətlərinin rolu artmışdır. Əlbəttə, kapitalist dünyasının nəhəngləri arasında deyillər. Məsələn, ən böyük İsveç şirkəti Volvo, kapitalist dünyadakı bir nömrəli şirkət General Motors-dan dövrüyyəyə görə (102 milyard dollara qarşı 15 milyard dollar) təxminən 7 dəfə azdır. Aparıcı İsveç sənayesi firmaları güclü beynəlxalq istiqamətə malikdir.

İsveç iqtisadiyyatında istehsalın inhisarlaşdırılması çox yüksəkdir. Bilyalı rulmanlar (SCF), avtomobil (Volvo və SAAB-Scania), qara metallurgiya (Svenskaya tak), elektrik mühəndisliyi (Electrolux, ABB, Ericsson), ağac emalı və sellüloz və kağız istehsalı (ixtisaslaşmış) sahələrində ən güclüdür.

İsveç, İskandinav ölkələri arasında ən güclü maliyyə kapitalına sahibdir. Məsələn, ixracatın 40% -ə, ölkənin ÜDM-nin 20% -ə nəzarət edən və İsveç sənayesində 40% məşğulluq təmin edən “Scandinaviska Enskilda Banken” maliyyə qrupuna Wallenbergs, Junson, Bonier, Lundberg ailə qrupları daxildir. Bunlar arasında birja dəyəri bütün listelənən şirkətlərin nizamnamə kapitalının 1/3-dən çox olan şirkətləri idarə edən Wallenberg ailəsi fərqlənir. İsveçdə və xaricdə fabrikalarında təxminən 450.000 nəfər çalışır. Wallenberg İmperiyası Qərbi Avropanın ən böyük dövlətlərindən biri sayılır (АНОХИН Л.М. 2013: с.112).

İsveçdəki dövlət sektorunun ən mühüm rolu, İsveç modelinin konsepsiyasına görə sosial və iqtisadi məqsədlər üçün əhəmiyyətli fondların toplanması və yenidən bölüşdürülməsidir. Dövlət sektoru mülkiyyət sahiblərinin iki səviyyəsinə malikdir: mərkəzi hökumət və yerli (icma) hökumətlər. Aşağı səviyyə bəzən kommunal

mülkiyyətə bölünür. Onlar birlikdə mülkiyyət forması ilə vahid bir bütövlük təşkil edərək həm iqtisadiyyat sahəsindəki yerlərinə, həm də fəaliyyət miqyasına görə (hər bir ayrı-ayrı halda, ümumilikdə deyil) fərqlənirlər.

İsveçdəki yaşayış standartları dünyada ən yüksək səviyyədə və Avropada ən yüksək səviyyədə hesab olunur. Yaşayış səviyyəsi müxtəlif göstəricilər dəsti ilə müəyyən edilir. ÜDM və adambaşına düşən istehlak baxımından İsveç Avropada birincilərdən biridir. Gəlirlərin bərabərləşdirilməsinə görə İsveç dünyanın bütün ölkələrini qabaqlayır.

İsveç modeli, ən azından idealizə olunmuş formada, yüksək dərəcədə etnik və dini homojenliyə sahib bir cəmiyyətin, siyasi və iqtisadi elitanın rəhbərlik etdiyi yüksək dərəcədə mütəşəkkil bir sistemin və bu elitanı izləyən vətəndaşların əhəmiyyətli bir hissəsinin mövcud olduğunu qəbul etdi. İndi əhali daha az homojen hala gəldi. Müharibədən sonrakı, əsasən Avropa ölkələrindən işçilərin, sonra da Avropadan kənar ölkələrdən siyasi sığınacaq istəyən çox böyük bir immiqrasiyanın, İsveç cəmiyyətində assimilyasiya problemlərinə və gizli ksenofobiyanın artmasına səbəb oldu.

Aydındır ki, bu cür nəzarəti həyata keçirən məhdud sayda şəxslə hadisələrin inkişafına nəzarəti davam etdirmək daha asandır. Artıq 60-cı illərin sonunda bu hakimiyyətə ilk meyllər yeni soldan cəmiyyətin bürokratizasiyasına qarşı mübarizəni gücləndirmək və demokratiyanın əsaslarını möhkəmləndirmək tələbi şəklində meydana çıxdı. İlk sosial qarşıdurmalar meydana gəldi, bunların ən əhəmiyyətli təzahürü Kirunadakı LKAB mədənlərinə enmə idi. Sonra nüvə enerjisi ilə bağlı fikir ayrılıqları və daha sonra Aİ-yə üzv olmaq kimi nadir hallarda keçirilən referendumların istifadə olunduğu digər bir konsensus zəifləməsinin əlamətləri var idi. Seçicilərin əhval-ruhiyyəsinə dəyişikliyin daha bir əlaməti 1988-ci ildə Yaşillər Partiyasından olan nümayəndələrin Riksdagda meydana çıxması oldu.

Nəhayət, ehtimal ki, ən vacib məqam idi - İsveç modeli, xarici təsirlərdən və tendensiyalardan böyük dərəcədə qorunan daxili bir "arenanın" mövcud olduğunu qəbul etdi və bu, İsveç elitesinin daxili iqtisadi əsas istiqamətlər üzərində nəzarəti həyata keçirməsinə imkan verəcəkdi. İqtisadi həyatın beynəlmilləşməsi, AB kimi

böyük Avropa qruplaşmalarının meydana çıxması və qlobal rabitədəki inqilabi dəyişikliklər, sözdə suveren dövlətin artıq tətbiqetmə üzərində tam nəzarəti həyata keçirə biləcəyi illüziyasını əbədi olaraq basdırdı (Запольских Ю.А. 2012).

İsveç modeli klassik versiyasında nasazlıq yaratmağa başlayan kimi hökumət modelin “təmiri” üçün müxtəlif tədbirlər görməyə başladı. Bu tədbirlərin əksəriyyəti müvəqqəti doğaçlama idi. Bununla birlikdə, kronun devalvasiyası, dövlət sektorunda məşğulluq artımı və böhran əleyhinə paketlər hökumətin büdcə açığı, dövlət borcunun böyüməsini və artan işsizliyi həqiqətən azalda bilmədi. İsveç modelinin gücü problemlərin dərin və quruluşlu olduğu və müəyyən dərəcədə Avropanın hamısı üçün ortaq olduğu aydın olana qədər bu qədər uzun müddət dayanmağa imkan verdi. Bu şərtlərdə dəqiq həllər tapmaq çox çətin olardı.

Təfsirçilərin 1980-90-cı illərdə qeyd etməyə başladığı çatışmazlıqların çoxu, İsveç modelini uzun müddət əhatə edən şişirdilmiş gözləntilərin nəticələrindən başqa bir şey deyildi: bir qayda olaraq, gözləntilər nə qədər çox olarsa, məyusluqlar da bir o qədər dərinləşir.

Bəzi analitiklər, İsveç təcrübəsinin və metodlarının digər ölkələrdə asanlıqla ixrac oluna biləcəyinə inanırlar. Ancaq ən mütərəqqi təcrübəni belə xarici torpaqlara mexaniki olaraq köçürmək çox çətinidir. Hər bir ölkənin öz ənənələri, tarixi və institusional quruluşları var və İsveç cəmiyyətində diqqəti cəlb edən şeylərin çoxu çoxdan bəri özünəməxsus ənənə və qurumlara əsaslanır.

Hələ də İsveç modelindən digər ölkələr üçün də bəzi fayda əldə edilə bilər. Birincisi, başqalarının səhvlərindən öyrənmək. Məsələn, İsveç hökuməti səhvi bir neçə dəfə təkrarladı və qiymət sabitliyi üçün məsuliyyəti həmkarlar ittifaqlarına yükləməyə çalışdı, baxmayaraq ki, iqtisadiyyatı sabitləşdirmək üçün məsuliyyət hökumətin üzərinə düşür. Həmkarlar ittifaqları üzvlərinin maraqlarını qorumaq üçün təşkil olunur və dövlət siyasətinin aləti deyil. Bazar iqtisadiyyatında işçi qüvvəsinə tələb artdıqca həmkarlar ittifaqı liderlərinin hökumətə nə vəd etməsindən asılı olmayaraq əmək haqları artacaq. Gəlir siyasəti, heç olmasa uzun müddətdə faydasızdır.

İkincisi, İsveç modelinin vacib bir hissəsi olan aktiv əmək bazarı siyasətinin təcrübəsi digər ölkələr tərəfindən istifadə edilə bilər. İnsanlar üçün mənfi nəticələrə əlavə olaraq, işsizlik inflyasiya ilə mübarizə və struktur problemlərin həlli üçün çox bahalı bir üsuldur. İsveçdəki əmək bazarı siyasətinin xərclərinin əhəmiyyətli bir hissəsi vergi və sosial təminat şəklində hökumətə qaytarılır. Buna xalis xərclər büdcə göstəricilərindən nəzərəcarpacaq dərəcədə azdır. İsveç təcrübəsi belədir güclü və yaxşı təşkil olunmuş əmək bazarı siyasətinin yüksək məhsuldar və vergi ödəyicilərinin pullarından səmərəli istifadə etməkdir. Sosial siyasət və əmək bazarının tənzimlənməsi həm İsveç modelində hər şeydən əvvəl diqqəti cəlb edir.

Ümumiyyətlə, İsveç modelinin qiymətləndirilməsi bu terminin mənasından çox asılıdır. İsveç reallığının yalnız müharibədən sonrakı dövrün xüsusi şərtlərinə uyğun gələn bəzi xüsusiyyətlərini bu bölgədəki böhran fenomenlərinin başlaması ilə ayıran şəxslər böhran və ya İsveç modelinin çöküşü barədə danışmağa başlayırlar. Ancaq İsveç modelini davamlı inkişafında ölkədəki bütün sosial-iqtisadi və siyasi reallıqların kompleksi hesab etsək, bu vəziyyətdə aşağıdakı nəticəyə gəlmək lazımdır: İsveç modeli dəyişməz və son bir şey deyil və var zamanla daim dəyişikliklərə məruz qaldı.

2.3. Fransa timsalında bazar iqtisadiyyatının dövlət tənzimlənməsinin xarici təcrübəsi

Fransa iqtisadiyyatı, digər sənayeləşmiş kapitalist ölkələri kimi, sərbəst sahibkarlıq və ticarət prinsipinə əsaslanır. Bugünkü dövrdə Fransa bazar-iqtisadi

mexanizmdə yaşayır, bununla belə, qiymətlərin sərbəstlik dərəcəsi obyektiv iqtisadi qanunlarla yanaşı dövlət tənzimləməsi ilə də müəyyən edilir.

Qiymətlərin sərbəst qurulması prinsipinə baxmayaraq, Fransa dövləti bəzi mal və xidmətlərin qiymətlərini birbaşa tənzimləyə bilər: kənd təsərrüfatı məhsulları, qaz, elektrik enerjisi, nəqliyyat xidmətləri. Həm də rəqabət şəraitində qiymət nəzarətini həyata keçirə bilər (Быкова А.А., Ноздрина М.И. 2012: s.37).

Fransa iqtisadiyyatındakı dövlət sektoru ÜDM-də nisbətən az bir paya sahibdir və inhisar sənayelərini (qaz sənayesi, elektrik enerjisi və nəqliyyat) və bazar rəqabəti rejimində fəaliyyət göstərən sahələri (milli və kommersiya bankları, sığorta şirkətləri və s.) əhatə edir. Birinci halda dövlət inhisarçı sənaye sahələrinin bütün iqtisadi parametrlərini, o cümlədən investisiyaların həcmi, əmək haqqı və hazır məhsulların qiymətlərini müəyyənləşdirir. İkinci halda, dövlət bu sahələrin iqtisadi parametrlərinə minimal təsir göstərir və onları özəl sektorla rəqabət etməyə təşviq edir. Fransa iqtisadiyyatının bu spesifikliyi mal və xidmətlər üçün tənzimlənən və sərbəst qiymətlər arasındakı əlaqəni əvvəlcədən müəyyənləşdirdi: qiymətlərin təxminən 20% -i dövlət tərəfindən tənzimlənir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Fransa bu günə qədər qismən qorunub saxlanılan qiymətlərin dövlət tərəfindən tənzimlənməsinin kifayət qədər sərt bir rejiminin mövcud olduğu sənaye baxımından inkişaf etmiş kapitalist ölkələrdən biridir.

Fransada təxminən 30 ildir (1947-1986) qiymətlərin dövlət tənzimlənməsi iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi siyasətinin ayrılmaz bir hissəsi idi. Fransız qiymət tənzimləmə sisteminin başlanğıcı, 1 sentyabr 1939 səviyyəsində qiymətlərin bağlanması prinsipini elan edən 39 iyun 1945 qanunları ilə qoyuldu. Müharibədən sonrakı dövrdə ölkədəki ağır iqtisadi vəziyyət, Fransa frankının alıcılıq qabiliyyətinin kəskin azalması qiymətlərə nəzarət etmək üçün qəti tədbirlər görülməsini zəruri etdi. Yanvar-fevral aylarında dövlət olduqca geniş bir mal qrupu üçün qiymətləri 10% endirdi.

1947-ci ilin sonunda, iqtisadi dirçəliş tempinin bir az artdığını nəzərə alaraq, sahibkarlara qiymətləri qaldırmaq hüququ verilmiş və bu barədə hökumət orqanlarını xəbərdar edən “nəzarətli qiymət artımı” siyasəti qəbul edildi. Bununla

birlikdə, 1948-ci ilin əvvəlində malların qiymətləri tam və ya qismən təyin etmə azadlığı rejiminə köçürüldü.

Növbəti səkkiz il ərzində Fransa hökuməti qiymət nəzarətinin daim sərtləşdirilməsinə səbəb olan 6 qiymət kilidi qanununu qəbul etdi. 1960-1962-ci illərdə sənaye məhsullarının qiymətlərinin demək olar ki, tamamilə liberallaşdırılması həyata keçirildi. Ancaq onsuz da 1963-cü ilin ortalarından etibarən Fransa hökuməti yeni iqtisadi siyasət (“inflyasiyasız inkişaf”) ilə əlaqəli olaraq qiymətlərin 31 Avqust 1963 səviyyəsində yeni bir bloklanmasına qərar verdi. Eyni zamanda bəzi ərzaq məhsullarının və xidmətlərin qiymətləri donduruldu.

1965-1972-ci illər arasında qiymətlərin dövlət tənzimlənməsi “sabitlik müqavilələri” (1965), “proqram müqavilələri” (1966) və “qiymət artımlarına qarşı müqavilələr” (1971) yolu ilə həyata keçirilmişdir (Остальский А. 2017: с.80).

“Sabitlik müqavilələri” nə uyğun olaraq, dövlət müəssisələr ilə müqavilələr bağladı, bu müqavilələrə əsasən, bəzi malların qiymətlərini qaldırmaq, eyni zamanda digər malların qiymətlərini aşağı salmaq hüququ var idi. Əsas məqsəd ümumi qiymət səviyyəsinin sabitliyini qorumaq idi.

“Proqram müqavilələri” nə uyğun olaraq dövlət beynəlxalq rəqabət şərtlərinə cavab verəcək qiymət təkamülünü təşviq etdi. Bu mexanizm əvvəllər “sabitlik müqavilələri” nə uyğun olaraq nəzarətə alınan bütün mal və xidmətlərə şamil edildi. ”Proqram müqavilələri” nə uyğun olaraq müəssisələr dövlətə investisiya proqramları, maliyyə vəziyyəti, məşğulluğu, xarici bazarlara çıxma perspektivləri, habelə malların qiymətləri, texniki və iqtisadi xüsusiyyətləri, əmək məhsuldarlığı göstəriciləri, maliyyə idarəetmə metodları və s.

“Qiymət artımlarına qarşı müqavilələr” Fransa mallarının yüksək rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsinə və iqtisadiyyatın inflyasiya inkişafının sürətinin ləngiməsinə yönəlmişdi. Bu müqavilələri müəssisələr qəbul edərkən hökumət istehsal xərclərinin artmasına səbəb olan tədbirlər görməmək öhdəliyini götürdü.

70-ci illərdə Fransa hökuməti qiymətləri bloklamaq və tənzimləmək üçün tədbirlər sistemi tətbiq etməyə başladı. 1975-ci ilin ikinci yarısından etibarən dövlət və özəl sektorun bütün mal və xidmətlərinin qiymətləri müvəqqəti olaraq 1976-cı

ilin aprelindən dekabrına qədər blok edildi. Eyni zamanda, dövlət və müəssisələr arasında müqavilələr bağlanmışdı, buna görə məhsullar üçün qiymət artımını məhdudlaşdırmaq məcburiyyətində qaldı.

70-ci illərin birinci yarısında hökumət iqtisadiyyatın bütün sahələrində gəlirləri məhdudlaşdırmaq üçün sərt bir siyasət yürüdü. Bu siyasətə uyğun olaraq, dövlət sektoru maaş artımını nəzərdə tutan müqavilələri yeniləməmişdir və özəl sektorda işçilərin maaşları dövlət qulluqçularının maaşlarından çox olmamalıdır.

1970-ci illərin ortalarından bəri Fransadakı iqtisadi vəziyyət dünya bazarında neft qiymətlərinin 4 qat artması səbəbindən kəskin bir şəkildə pisləşdi və bunun nəticəsində böyümə sürəti xeyli yavaşladı və qiymət artım sürəti artdı. Daxili qiymətlərin kəskin artması tətillər hərəkatının artmasına səbəb oldu. Öz növbəsində, sahibkarlar qazancını qorumaq və özünü maliyyələşdirməni təmin etmək üçün dəfələrlə qiymətləri qaldırdılar və beləliklə “əmək haqqı qiyməti” spiralini açdılar.

Bu dövrdə məlum oldu ki, qiymətlərin qarşısını almaq prinsipindən istifadə edərək qiymətlərə ciddi nəzarət sistemi özünü tükəndirib. Qiymətlər üzərində bu cür nəzarət bazarı əyilməz edir, istehsalın, rəqabətin artmasına mane olur və müəyyən bir mərhələdə sərbəst kapital axını, əmək bazarının, malların və xidmətlərin hərəkətiliyini məhdudlaşdırır.

Qiymətlərin bağlanması səbəbindən qiymətləri nəzarətdə olan bazarlarda qaldıra bilməyən, zərər görənlər və istehsalını bərpa etmək və investisiyaları artırmaq üçün kifayət qədər vəsaiti olmayan müəssisələrdir. Fransız iqtisadçılarına görə, qiymətlərin qarşısını almağın əsas çatışmazlığı sərmayələrin çətinliyi və bürokratiyanın artmasıdır. İnflyasiyaya qarşı mübarizədə qiymət nəzarətinin aşağı səmərəliliyinə də diqqət yetirilməlidir, çünki 70-ci illərin ortalarındakı nisbətlər (ildə 9-10%) tənzimləmə inzibati qaydada deyil, ölkələr tərəfindən həyata keçirildiyi ölkələrə nisbətən xeyli yüksək idi (Нестерова А.Д. 2015: с.19).

O dövrdə qiymətlər üzərində nəzarət, ABŞ, İsveçrə və digər ölkələrə kapital axınına gətirib çıxardı, burada sərmayə qoyulmuş kapital vahidi başına daha çox mənfəət əldə etmək imkanı var idi.

Qiymət nəzarəti, idxalın artması kimi mənfi nəticələrə gətirib çıxardı, çünki bəzi malların Fransa istehsalı deyil, xaricdə alınması daha sərfəli oldu.

1973-cü ildə Fransa hökuməti sənaye qiymətlərini sərbəstləşdirdi. Lakin liberallaşdırma proqramı olduqca diqqətlə həyata keçirildi. Birinci mərhələdə güclü beynəlxalq rəqabətin olduğu sahələr seçildi (saat və bilyalı rulman sənayeleri); xüsusiyyətlərinə görə qiymətlərdə kəskin sıçrayış olmadığı sahələr (qida sənayesi); sosial təminat sayəsində sabit bir bazara sahib olan sahələr (dərman sənayesi).

Əmin olmaq üçün təxminən 30 ildir davam edən sərt qiymət nəzarətləri iqtisadiyyatı sabitləşdirməyə kömək etdi. Bununla birlikdə, bazar iqtisadiyyatında qiymətlərə hər hansı bir inzibati müdaxilə qiymət qanunlarının pozulmasına səbəb olur. Qiymətlərin bloklanması, dövriyyə sahəsindəki ziddiyyətlərin bir müddət aradan qaldırılması istehsal sahəsindəki ziddiyyətlərə səbəb olur. Bu şərtlər daxilində dövlət, qiymət tənzimləməsinin müəyyən bir mərhələsində, müəyyən əmtəə bazarlarında inhisarçılıq və rəqabətçi qüvvələrin optimal birləşməsinə nail olmaq üçün rəqabətin qorunmasına müraciət etməyə məcbur olur.

80-ci illərin ilk yarısında, xüsusilə sosialistlərin məğlubiyyətindən sonra qiymətlərin liberallaşması prosesi davam etdi və 1986-cı ilə qədər. qiymətlərin təxminən 90% -i sərbəst buraxıldı.

Fransa Nazirlər Şurasının 1 iyun 1986-cı il tarixli 30 iyun 1945-cü il tarixli fərmanını ləğv edən Fərmanı, mal və xidmətlər qiymətlərinin demək olar ki, tam sərbəstliyini tətbiq etdi. Hökumətin hər an qiymətləşmə prosesinə müdaxilə etmək hüququnu ləğv etdi. Bu, rəqabət prosesində qiymətlərin sərbəst formalaşması demək idi.

Pulsuz qiymətlər üçün bir istisna tənzimləməyə ehtiyac duyulan sahələrdədir (səhiyyə, ictimai nəqliyyat). Böhran vəziyyəti, fövqəladə vəziyyət, milli fəlakət və qiymətlərin qəfil və kəskin şəkildə pozulması hallarında, vəziyyəti düzəltmək üçün təcili tədbirlər tələb edən qiymətləşmə prosesinə rəhbərliyin müdaxiləsinə icazə verilir. Fransa Dövlət Şurası ilə təmsil olunan dövlət orqanlarının müdaxilə etmək səlahiyyətində olduqları müddət altı ay ilə məhdudlaşır. Eyni zamanda müvəqqəti

qiymət tənzimlənməsi yalnız Rəqabət Şurası və Milli İstehlak Şurası ilə məsləhətləşmələrdən sonra tətbiq olunur.

Ölkə sərbəst qiymətlərin ümumi prinsiplərini və onların həyata keçirilməsinin əsas şərtlərini qanunvericiliklə müəyyən etmişdir. İlk və ən vacib şərt bir məhsul və ya xidmət seçmək və satıcı seçmək azadlığıdır. Satılmış mallar barədə də dəqiq məlumat verilməlidir (Rzayev P.Q. 2013).

Qiymətlərin liberallaşdırılması dövlətin qiymətləmə prosesinə tam müdaxilə etməməsi demək deyil. Mikro səviyyədə birbaşa müdaxilə siyasətindən Fransa iqtisadiyyatı üçün global tənzimləmə sisteminə keçid yalnız müdaxilə formasının dəyişməsi deməkdir (sərt “dirijizm” dən bazara və qiymətlərə dolayı təsir metodlarına keçid). Buna görə təsadüfi deyil ki, eyni zamanda sənayedə qiymət rəqabətinə dair bir qərar qəbul edildi və buna uyğun olaraq istehsalçıların, idxalçıların, topdansatışların və pərakəndə satıcıların hər hansı bir ittifaqının yaradılması qadağan edildi. Mallar üçün “minimum qiymətlər” və ya “tövsiyə olunan qiymətlər” mövzusunda hər hansı bir müqavilə bağlamaq da qadağan edildi.

Qiymətlərin liberallaşdırılması dövlət tənzimləyici orqanlarının strukturunun dəyişdirilməsinə ehtiyac yaratdı. Planlaşdırma və Maliyyə Nazirliyinin tərkibində 1986-cı ilə qədər qiymət qurumları müstəqil bir şöbə ilə təmsil olunurdu və 1986-cı ildən sonra departament olaraq qiymətlərin və qiymət rəqabətinin dövlət tənzimlənməsini özündə cəmləşdirən Rəqabət Şurasına çevrildi. Şuraya müəssisələrin iqtisadi fəaliyyətlərinin düzgünlüyünü qiymətləndirmək, onların qanunvericiliyə uyğunluğunu müəyyənləşdirmək, rəqabət və qiymət qaydalarına riayət olunmasına nəzarət etmək məsuliyyəti həvalə edilmişdir.

Rəqabət Şurası aşağıdakı sanksiyaları tətbiq edə bilər:

1) müəyyən bir müddətdə bir müəssisəyə və ya bir şəxsə ittiham olunan fəaliyyətin dayandırılması barədə əmr vermək;

2) müəssisəyə və ya şəxsə maksimum dəyəri pozan müəssisənin ticarət dövriyyəsinin 5% -ni təşkil edən cərimə tətbiq etmək;

3) qanun pozucusundan Şuranın qərarını müəyyən jurnallarda dərc etməsini tələb etmək.

Bütün bu tədbirlər bir yerdə tətbiq oluna bilər, bir-birini istisna etməz.

Rəqabət Şurasının tətbiq etdiyi tədbirləri ictimai tədbirlər adlandırmaq olar. Rəqabət əleyhinə siyasətin qurbanı olmuş bir müəssisə zərərin ödənilməsini tələb edərsə, bu tələbi məhkəməyə verməlidir.

Hazırda Fransada 3 minə yaxın hökumət qiymət nəzarətçiləri var. Onların əsas vəzifəsi dövlət qiymət intizamına nəzarət etməkdir.

Malların keyfiyyətinə və qiymətlərinə geniş bir ictimai nəzarət sistemi mövcuddur. İstehlakçı cəmiyyətinin himayəsində müxtəlif malların araşdırılması üçün bir neçə özəl qurum var.

Qeyd etmək lazımdır ki, əvvəllər Fransa hökuməti qiymətlərin bağlanması həyata keçirirdisə, 1986-cı ildən bəri bu qərarlar respublika parlamenti tərəfindən qəbul edilir.

Fransız iqtisadçılarına görə qiymətlərin sərbəstləşdirilməsi yaxşı nəticələr verdi. 1985-1989-cu illər üçün ümumi istehlak qiymətləri indeksi yüzdə 11,9 artdı, bu da ildə ortalama 2,8%, yəni qiymətlərin sərbəstləşməsi dövründə Fransa iqtisadiyyatında inflyasiya normal səviyyədə idi. Bu, sübut edir ki, bu mərhələdə Fransa iqtisadiyyatı özünü tənzimləyə bilər, yəni dövlət müdaxiləsi iqtisadi böyümənin qorunması üçün əsas yükü daşımır. Əslində, bu, dövlətin iqtisadiyyata müdaxilə etməməsini elan edən neoklassik modeli əks etdirir. İnanıram ki, dövlət ən yaxşı iqtisadi inkişaf üçün tətbiq olunan modelləri zaman-zaman dəyişdirməlidir. Mühafizəkarlar sosialistləri əvəz edir və əksinə. Bu, hər iki modelin inkişafı üçün bir stimül təmin edir (dövlət müdaxiləsi və müdaxilə etməməyi nəzərdə tutur). İqtisadi inkişaf bir spiral izləyir və bəlkə də bir-iki onillikdə Fransada dövlətə yenidən böyük hüquqlar veriləcəkdir.

III FƏSİL. AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATININ DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİ

3.1. Azərbaycanda iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi

Artan iqtisadi qeyri-müəyyənlik şəraitində hərtərəfli iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi iqtisadi transformasiyaların həyata keçirilməsi mexanizmlərinin təşkili

və həyata keçirilməsinə yeni bir yanaşma tələb edir. Bu gün davam edən iqtisadi dəyişikliklər yeni bir şəkildə iqtisadi nisbətlərin formalaşması və inkişafı ilə əlaqəli iqtisadiyyatın quruluş problemlərini ortaya qoyur. İqtisadiyyatın struktur mürəkkəbliyi onunla xarakterizə olunur ki, burada çox sayda element bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqə qurur, buna görə də bazar obyektiv olaraq mühüm iqtisadi hədəflərə çatmağı, mühüm sosial-iqtisadi problemlərin həllini təmin edə bilməz. Bazarın müflisləşməsi və mükəmməl olmaması səbəbindən, inkişaf etmiş ölkələrdə belə, iqtisadiyyatın strukturunun dövlət tənzimlənməsi zəruri və əsaslandırılmış hala gəlir. İqtisadiyyatda ictimai istehsalın quruluşuna və sahələr arasındakı əlaqələrə çox diqqət yetirilir. İqtisadiyyatın və ya onun ayrı-ayrı hissələri, sahələrinin ən vacib struktur qanunlarını xarakterizə edən iqtisadi nisbətləri öyrənir.

Azərbaycan iqtisadiyyatının quruluşunun dövlət tənzimlənməsi, iqtisadiyyatın quruluşuna, nisbətlərinə təsir göstərmək məqsədi ilə dövlət tərəfindən həyata keçirilən tədbirlər məcmusudur. Bu vəziyyətdə dövlət sektor, ərazi və digər nisbətlərə təsir göstərir.

Nisbətlər istehsal, paylama, mübadilə və istehlak baxımından nisbətlərdir. Aşağıdakı nisbətləri ayırd edə bilərik:

- Xalq təsərrüfatının iqtisadi kompleksləri, sahələri və alt sahələri arasında;
- Yığılma ilə istehlak arasında;
- İstehsal vasitələri ilə əmək arasında;
- Müxtəlif istehsal vasitələri arasında;
- Müxtəlif əmlak növləri arasında;
- İqtisadiyyat sektorları arasında (məsələn, dövlət və özəl);
- İstehsal, paylama, mübadilə və istehlak prosesindəki digər münasibətlər.

İqtisadi nəzəriyyədə Azərbaycan iqtisadiyyatının quruluşunun müxtəlif tərifləri məlumdur. İqtisadiyyatın strukturu konsepsiyasını açıqlayarkən, iqtisadiyyatın quruluşunun prinsipləri nəzərə alınmalıdır. İqtisadiyyatın quruluşunu tənzimləyən prinsipləri təhlil etmədən onun nəzəri əsaslarını formalaşdırmaq, özünəməxsus cəhətlərini nəzərə almaq və həyata keçirmə formalarını müəyyənləşdirmək mümkün deyil.

Azərbaycan iqtisadiyyatı, digər sənayeləşmiş kapitalist ölkələr kimi, sərbəst sahibkarlıq və ticarət prinsipinə əsaslanır.

Müstəqilliyinin başlanğıcında, Azərbaycan dövləti inzibati-əmrli iqtisadiyyatın faydalılığından daha çox istifadə etdiyini və təsirsiz olduğu üçün bazar iqtisadiyyatı qurmağın lehinə bir seçim etdi.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında bildirilir ki, inkişaf meyarı Azərbaycan vətəndaşları üçün layiqli həyat səviyyəsini təmin edə biləcək sosial yönümlü bir iqtisadiyyatdır. Yəni daxili iqtisadi inkişaf modelinin - yəni bazar iqtisadiyyatının sosial yönümlü modelinin seçilməsində bir əminlik var. Ölkənin əsas qanununa uyğun olaraq dövlət məsuliyyəti öz üzərinə götürür və iqtisadi inkişafın sosial yönümünü, əhalinin az gəlirli təbəqələrinin hərtərəfli dəstəyini təmin edir: təqaüdcülər, əlillər, uşaqlar və s.

Dünyanın əksər ölkələri bazar əsaslı iqtisadi sistemi uğurla tətbiq edirlər, lakin hər bir ölkənin iqtisadi inkişafa fərqli yanaşma elementlərini özündə birləşdirən özünün milli inkişaf spesifikliyi var.

Nəzərə alsaq ki, hər bir ölkənin yalnız özünə xas olan özünəməxsus xüsusiyyətləri var: coğrafi məkan, iqlim, tarix, xalqın mədəniyyəti, zehniyyəti və ənənələri, cəmiyyətin sosial-iqtisadi quruluşu və s. bazar iqtisadiyyatı tətbiq olunur.

Bu gün Azərbaycan gələcəyə çox aydın baxan, çox sabit, müasir, inkişaf etməkdə olan bir ölkədir. Azərbaycan Sovet keçmişindən iqtisadi cəhətdən planlı iqtisadiyyata, müasir sistemə və bazar iqtisadiyyatına keçmiş bir ölkə kimi yaxşı nümunələrdən biri kimi xidmət edir.

21-ci əsrin əvvəllərində Azərbaycan öz bölgəsində və postsovet məkanında iqtisadi baxımdan ən sürətli və ən dinamik inkişaf edən ölkəyə çevrildi. Ölkənin zəngin neft və qaz ehtiyatlarının dünya bazarına çıxmasına imkan verən layihələrin həyata keçirilməsi və nəticədə bir tərəfdən Azərbaycanın sürətlə artan mənfəəti və bu qazancın effektiv şəkildə idarə olunmasına və iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə yönəlmiş ardıcıl islahatların həyata keçirilməsi. qısa müddətdə müsbət nəticələr verdi. Eyni zamanda, iqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunun çəkisi ardıcıl böyüməyə davam etdi və beləliklə Azərbaycan iqtisadiyyatının neftdən asılılığı riski aradan

qaldırıldı. Çoxsaylı yerli və xarici mütəxəssislərin Azərbaycana neft satışından əldə etdikləri böyük mənfəət axınının başlamasından sonra Azərbaycanda “Holland xəstəliyi” nin (Groningen Effect) ortaya çıxma ehtimalı ilə bağlı açıqlamaları bir fiaskoya uğradı. Bu gün Azərbaycan xarici investisiyaya ehtiyacı olan bir ölkədən bölgəsinə və xaricinə böyük investisiyalar qoyan bir dövlətə çevrildi.

Artıq 1995-ci ildə Azərbaycanın Ümumi Daxili Məhsulunun (ÜDM) ardıcıl artım tendensiyası başladı. Dövlət Statistika Komitəsinin makroiqtisadi göstəricilərinə dair məlumatlara görə 1995-2003-cü illərdə orta illik ÜDM artımı 9%, adambaşına düşən ÜDM-in həcmi 3 dəfə, orta əmək haqqı isə 5,3 dəfə artmışdır. Xarici investisiyaların həcmi 10 dəfə, daxili investisiyalar - 5, büdcə mənfəəti - 3 dəfə artmış, büdcə kəsiri minimum səviyyəyə enmişdir. 2003-cü ilə qədər özəl sektorun ÜDM-dəki payı 73%-ə qədər artmışdır.

Statistik məlumatlara istinadən 2017-2019-cu illərdə Azərbaycanın ÜDM-i orta hesabla 16% artmışdır, o cümlədən qeyri-neft sektorunun ÜDM-dəki payı 9% artmışdır. Eyni dövrdə ölkədə adambaşına düşən ÜDM 5 dəfə artmış, özəl sektorun ÜDM-dəki payı 81,7%-ə yüksəlmişdir. Xarici borcun ÜDM-ə nisbəti 2016-cı ildəki 17% -dən indiki 7% -ə düşdü. Strateji valyuta ehtiyatları 40 milyard dolları keçdi ki, bu da xarici borcdan 8 dəfə çoxdur. Bu dövrdə Azərbaycana qoyulan investisiyalar 2,4 dəfə artmışdır ki, bunun da 1,5% -i xarici, 5,5% -i daxili investisiyalardır. Bu dövrdə büdcə gəlirləri illik olaraq orta hesabla 24% böyüdü; hal hazırda büdcə kəsiri 1% -dən azdır. Həm də son iki ildə qeyri-neft sektoru ÜDM-nin neft sektorunun ÜDM-nə nisbətində artma tendensiyası mövcuddur. Ölkə Prezidenti çıxışlarında dəfələrlə bu tendensiyanın qorunmasının vacibliyini vurğuladı və bu missiyanı strateji bir vəzifə olaraq dövlət hökumətinə həvalə etdi.

Cədvəl 1: ÜDM cari qiymətlər

Göstərici	2017	2018	2019
Son istehlak xərcləri (mln.manat)	48 482,2	51 745,1	55 170,8
Ev təsərrüfatlarının istehlakı (mln.manat)	40 210,2	46 839,6	49 918,4
Dövlət idarələrinin istehlakı (mln.manat)	7 977,2	43 067,3	46 029,0
fərdi istehlak (mln.manat)	3 253,5	3 477,3	3 951,4
kollektiv istehlak (mln.manat)	4 723,7	4 905,5	5 252,4

Ev təsərrüfatlarına xidmət edən qeyri-kommersiya təşkilatlarının istehlakı (mln.manat)	294,8	295,0	298,0
Ümumi yığım (mln.manat)	17 147,6	16 122,1	16 450,8
əsas fondların ümumi yığım (mln.manat)	16 752,5	16 574,3	16 663,7
əsas dövriyyə vəsaitlərinin dəyişməsi (mln.manat)	395,1	-452,2	-121,9
Xalis ixrac (mln.manat)	4 708,0	13 224,8	10 059,4
İxrac (mln.manat)	34 147,5	43 323,6	40 170,6
İdxal (mln.manat)	29 439,5	30 098,8	30 111,2
Statistik fərq (mln.manat)	0,0	-1 000,0	0,0
ÜDM (mln.manat)	70 337,8	80 092,0	81 681,0

Mənbə: <https://www.azstat.org/portal/>

Bu gün Azərbaycanda kənd təsərrüfatı sektorunun inkişafı ölkə əhalisinin əsas kənd təsərrüfatı məhsullarına olan tələbatını ödəməyə imkan verir (bəzi növlərdə həddindən artıq yerinə yetirilməklə, bəzilərdə isə geniş miqyasda). Kənd təsərrüfatının inkişafı baxımından Azərbaycan böyük potensiala malik bir ölkə hesab olunur və gələcəkdə ardıcıl bir dövlət proqramının həyata keçirilməsi bu sahədə 2-3 dəfə artıma nail olmağa imkan verəcəkdir. Kənd təsərrüfatı sektorunun inkişafı və Azərbaycan Respublikası əhalisinin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasının 75 əsas istiqamətlərindən biri kimi nəzərdə tutulur.

Cədvəl 2: Kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu

Göstərici	2017	2018	2019
Kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu, faktiki qiymətlərlə, bütün təsərrüfat kateqoriyaları üzrə (mln.manat)	6 580,0	7 010,0	7 836,7
Kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu, faktiki qiymətlərlə, kənd təsərrüfatı müəssisələri üzrə (mln.manat)	645,4	660,9	713,2
Kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu, faktiki qiymətlərlə, fərdi sahibkar, ailə kəndli və ev təsərrüfatları üzrə (mln.manat)	5 934,6	6 349,1	7 123,5

Mənbə: <https://www.azstat.org/portal/>

Bu konsepsiyanın əsas strateji baxışı mövcud imkanları və mənbələri nəzərə alaraq Azərbaycanda davamlı iqtisadi böyümənin və yüksək sosial rifahın tam təmin edilməsi, təsirli hökumət və qanunun aliliyi, bütün insan hüquqları və azadlıqlar, vətəndaş cəmiyyətinin ölkənin ictimai həyatında aktiv statusudur.

“Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasının hədəflərinə çatmaq üçün rəhbər prinsiplər bazar iqtisadiyyatı şəraitində sağlam rəqabəti təmin edən effektiv dövlət tənzimlənməsi, yüksək əlavə dəyər yaradan enerji səmərəli və ixrac yönümlü iqtisadiyyata çevrilmək və sosial-iqtisadi sahələrin inkişafına inteqrasiya olunmuş yanaşma olacaqdır. Bu yanaşmalar qarşıya qoyulmuş hədəflər şəklində özünü Strateji yol xəritələrinin tədbirlər planında əks etdirir:

- Ortamüddətli Xərclər Çərçivəsinin yaradılması;
- Nəticəəsaslı büdcə mexanizminin təşkil edilməsi;
- Makroiqtisadi koordinasiyanın təmin edilməsi;
- Adekvat iqtisadi gözləntilərin formalaşdırılması və idarə edilməsi;
- Dövlət əmlakının özəlləşdirilməsinin sürətləndirilməsi və idarə edilməsinin səmərəliliyinin artırılması;
- İdarəetmənin təkmilləşdirilməsi və səmərəliliyin yüksəldilməsi məqsədilə dövlət mülkiyyətində olan müəssisələr üzrə islahat proqramının icrası;
- İstehsalın və investisiyanın təşviq edilməsi;
- İnnovasiya fəaliyyətinə investisiya qoyuluşunun təşviq edilməsi;
- Azad rəqabət mühitinin inkişaf etdirilməsi;
- Dövlət xidmətlərinin səmərəliliyinin və çevikliyinin artırılması və.s. (Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələri, s 102-105).

Bundan əlavə “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası əhatəsində məqsəd, istehsal amillərinin ümumi məhsuldarlığının yüksəldilməsi nəticəsində ölkə iqtisadiyyatını səmərəliliyə əsaslanan bir iqtisadiyyata çevirmək və yeniliyin üstünlüyü ilə xarakterizə olunan bir mərhələyə keçid təmin etməkdir. İqtisadiyyatın makroiqtisadi sabitliyin qorunması, rəqabət qabiliyyətinin artırılması,

pul və maliyyə siyasətinin koordinasiyasının gücləndirilməsi, özəl təşəbbüsün dəstəklənməsi və iş mühitinin yaxşılaşdırılması, maliyyə xidmətləri bazarının inkişafı, xarici investisiya və ticarət siyasətinin təkmilləşdirilməsi kimi sahələri əhatə edir. Bu dövrdə inflyasiyanın çatacaq səviyyədə saxlanılması, tədricən daha çevik məzənnə rejiminə keçilməsi nəzərdə tutulur. Eyni zamanda, iqtisadiyyatın strukturunun təkmilləşdirilməsi tədbirləri məqsədyönlü şəkildə həyata keçiriləcəkdir. Prioritet sahələr neft-qaz sektorunun və qeyri-neft sənayesinin şaxələndirilməsi, neft-kimya sənayesinin modernləşdirilməsi və inkişafı, alternativ həmçinin bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə imkanlarının artırılması, özəl sektorun inkişafı və gücləndirilməsi olacaqdır ərzaq təhlükəsizliyi, ticarət və xidmət göstərilən fəaliyyətlərin genişləndirilməsi və inkişafı, xarici ticarət və investisiyaların strukturunun yaxşılaşdırılmasıdır. Məqsəd budur ki, konsepsiyanın əhatə etdiyi dövrdə qeyri-neft sektorunda orta illik ÜDM artım templəri 7%-i keçəcəkdir.

Mövcud mərhələdə vacib vəzifə iqtisadiyyatın şaxələndirilməsini cəldləşdirmək, neft gəlirlərinin səviyyəsinə baxmayaraq, gələcək illərdə qeyri-neft sektorunun yüksək inkişaf templərini saxlamaq, rəqabət qabiliyyətini artırmaq və ixrac imkanlarını genişləndirməkdir. “Azərbaycan - 2020: gələcəyə baxış” inkişaf konsepsiyası ixracat yönümlü iqtisadi modelə əsaslanır və rəqabət qabiliyyətinin artırılması və iqtisadiyyatın strukturunun yaxşılaşdırılması qeyri-neft ixracının artmasına kömək edəcəkdir. İnnovasiyanın təşviqi və genişləndirilməsi, qeyri-neft sənayesinin böyük inkişafı ilə birlikdə, ölkədə biliklərə əsaslanan iqtisadiyyatın formalaşması üçün münbit zəmin yaradacaqdır. Konsepsiyanın bu müddəaları Strateji yol xəritəsinin tədbirlər planı ilə dəstəkləndirilmişdir:

- Investisiyaların təşviqi ilə əlaqədar güzəştlərdən istifadə mexanizminin formalaşdırılması;
- İxrac assosiasiyalarının inkişaf etdirilməsi;
- İxracın stimullaşdırılması və “Made in Azerbaijan” brendinin təbliği ilə əlaqədar tədbirlərin həyata keçirilməsi;

- Azərbaycanda istehsal olunan malların vahid məlumat portalının formalaşdırılması;
- Biznes inkubatorlarının inkişaf etdirilməsi;
- Startap layihələrinin dəstəklənməsi;
- İnnovasiya fəaliyyəti haqqında bir sıra stimullaşdırıcı mexanizmlərin işlənilib hazırlanması;
- İnnovasiyayönümlü regional klasterlərin yaradılması və s. (Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələri, s 377-381).

Qarşıya qoyulmuş hədəflərə çatmaq üçün vacib şərtlər ölkənin bütün imkanlarından, mövcud iqtisadi, sosial və siyasi mənbələrdən tam və maksimum səmərəli istifadə, respublikanın potensialının artırılması üçün şəraitin yaradılmasıdır. Bu baxımdan nəqliyyat, enerji, logistika və tranzit infrastrukturunun inkişafı, bölgələrin inkişafına daim diqqət, hər bir bölgənin rəqabətçi üstünlüklərini nəzərə alaraq regional inkişaf mərkəzlərinin formalaşdırılması, regionlarda infrastrukturun və sosial xidmətlərin inkişafı şəhər və kənd yerləri nəzərdə tutulur.

Azərbaycanın müasir bir dövlət kimi formalaşması üçün əsas prioritetlərdən biri olaraq, İKT və rabitə xidmətlərindən istifadənin genişləndirilməsinə və informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının inkişafına, etibarlı təhlükəsizlik sisteminin yaradılmasına diqqət yetiriləcəkdir (İbrahimov E.Ə. 2018).

Hər hansı bir iqtisadi artımın məqsədi sosial rifahı yaxşılaşdırmaqdır. Bu baxımdan konsepsiyanın əsas prioritetlərindən biri insan kapitalının və sosial sahələrin inkişafıdır. Bu prioritet çərçivədə əsas istiqamətlər təhsil və səhiyyə keyfiyyətinin yüksəldilməsi, əhəlinin sosial müdafiəsinin yaxşılaşdırılması, gender bərabərliyinin və ailə inkişafının təmin edilməsi, gənclər və idman potensialının inkişafıdır.

Konsepsiya çərçivəsində yoxsulluq məsələsi, insan inkişafı konsepsiyası ilə əlaqəli müasir yanaşmalara uyğun olaraq “çox faktorlu yoxsulluq” konsepsiyası müstəvisində qiymətləndirilir. Son 10 ildə Azərbaycanda yoxsulluğun kəskin azaldılması sahəsində danılmaz uğurlar əldə edilmişdir. Ölkəmizdə “mütləq yoxsulluq” probleminin həlli, yəni yoxsulluq kateqoriyasında qəbul edilən

meyarlara düşən insanların və ailələrin sayında kəskin azalma uğurlu bir sosial-iqtisadi siyasətin nəticəsidir. Bu konsepsiya əhatəsində Azərbaycanda “mütləq yoxsulluq” problemi bir daha daim diqqət mərkəzində olacaqdır. Bununla yanaşı, əsas hədəflərdən biri də ölkə əhalisinin orta təbəqəsini genişləndirmək və rolunu gücləndirməkdir. Dünya təcrübəsi göstərir ki, güclü bir orta təbəqəyə sahib olan ölkələr iqtisadi, siyasi, sosial və digər aspektlərdə daha sabitdirlər və daha yüksək inkişaf potensialına sahibdirlər.

Konsepsiya ilə qarşıya qoyulmuş hədəflərə çatmaqdan ötrü qanunvericilik bazasının mütəmadi təkmilləşdirilməsinə və müvafiq institusional potensialın gücləndirilməsinə yönəlmiş tədbirlər davam etdiriləcəkdir.

Davam edən iqtisadi islahatlar və iqtisadi siyasətin prioritet sahələri kontekstində bölgələrin sosial-iqtisadi inkişaf siyasəti və Azərbaycanın həyata keçirilmiş xarici iqtisadi siyasəti üzərində ayrıca dayanmağa dəyər.

3.2. Əsas iqtisadi göstəricilərin proqnozu

Azərbaycanda iqtisadi inkişaf, dövlətin uğursuzluqla başa çatan böyük rolunu iqtisadiyyatdan kənarlaşdırmaq üçün bəzi cəhdlər xaricində mövcud olduğu bütün tarixdə ilk dəfə bazar inkişafı yoluna qədəm qoyur. Buna baxmayaraq, Azərbaycanda iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi sistemi artıq formalaşır və öz xüsusiyyətlərini və fərqlərini qazanır. Bununla birlikdə, hələ də müvəqqəti, keçid xarakter daşıyır və bu səbəbdən bəzi qeyri-adi tədbirləri əhatə edir.

Cədvəl 3: İqtisadi və sosial sabitlik, əhalinin həyat səviyyəsinin artması, Azərbaycanın beynəlxalq nüfuzunun qurulması Dövlətin sosial-iqtisadi strategiyası

İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi çərçivəsində həll ediləcək problemlər	
İqtisadiyyatın struktur yenidən qurulması	Məhsuldar qüvvələrin yerləşdirilməsi
İnvestisiya siyasəti	Əhalinin sosial təminatı
Xarici iqtisadi fəaliyyət	Maliyyə, vergi siyasəti
Ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının təhlili və proqnozu	Antiinhisar tədbirləri
Dövlət təchizatı	Elmi və texniki tərəqqi
Pul tənzimlənməsi	Ətraf mühitin mühafizəsi
Mülkiyyətin özəlləşdirilməsi	Hüquqi dəstək

Mənbə: <https://www.azstat.org/portal/>

Azərbaycan hökumətinin əsas vəzifəsi inflyasiyanı yatırmaq, hiperinflyasiyadan qurtulmaq və normal səviyyəyə çatmaqdır. Bununla birlikdə, ümumi prioritet dövlət büdcə açığını azaltmaqdır. Ancaq hökumət bu problemi həll etmək üçün müxtəlif üsullar tətbiq etmişdir. Azərbaycanda əhalidən kreditlər kimi əlavə maliyyələşdirmə mənbələri axtarılır və vergi toplanması yaxşılaşdırılmışdır.

Azərbaycan qanunvericiliyində (xüsusən, inhisar əleyhinə qanunvericilikdə) suallar daha aydın və aydın şəkildə qoyulur, lakin bu daima onları düzəltmə ehtiyacını doğurur. Buna baxmayaraq, Azərbaycan anti-inhisar qanunları məcmuəsində müəyyən anlayışların təfsirində müəyyən bir qeyri-müəyyənlik var.

Azərbaycanda dövlət satınalmalarının çoxu dövlət səviyyəsində həyata keçirilir. Bunun səbəbi, Azərbaycanda vahid sabitləşdirici siyasət yürütmək üçün federasiya subyektlərinin hakim orqanlarının hökumətə ciddi şəkildə tabe olması və dövlətin özünüidarə orqanlarının kifayət qədər boş mövqeyi ilə əlaqədardır.

Milli iqtisadiyyatın müəyyən sahələrinin, zərərli və ya az mənfəətli investisiyalarında da nəzərə çarpan bir fərq var. Azərbaycanda kənd təsərrüfatına geniş miqyaslı dəstək, güzəştli kreditləşmə və ayrı-ayrı iri müəssisələr üçün iqtisadi əlverişli şərait üçün şərait yaradılması həyata keçirilir; bu tədbirlər idxalçıların

təzyiqinə məruz qalmış istehsalçılara dəstək olmaq, rəqabətə tab gətirmək və uyğunlaşmaq üçün lazımdır bazar şərtlərinə. Bununla birlikdə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda son vaxtlar güzəştli kredit və subsidiyaların şərtlərində bir qədər sərtləşmə müşahidə olunur (Əlizadə R. 2018).

Qiymət tənzimlənməsi sahəsində dövlət iqtisadi siyasətinin müqayisəsi maraqlı bir xüsusiyyəti göstərir. Bu, neft, qaz və s. kimi bəzi strateji əhəmiyyəti olan mal qrupları üçün tariflərin və qiymətlərin sətir bir şəkildə təyin edilməsidir. Yəni Azərbaycanın iqtisadi siyasəti kapitalist istehsal üsulu altında qaçınılmaz olan sosial təbəqələşmənin aşağı salınmasında kifayət qədər əhəmiyyətli bir dövlət iştirakı olan bir bazar dövləti yaratmağı hədəfləyir. Bu iqtisadiyyat iqtisadi vasitələrlə effektiv dövlət tənzimlənməsi ilə xarakterizə ediləcək, qarışıq iqtisadiyyatın və bazar düşüncəsinin formalaşması, xarici iqtisadi əlaqələrin liberallaşdırılması, xarici kapitalla açıq giriş. Eyni vaxtda, qabaqcıl Rusiya iqtisadiyyatının keçid xarakterini və yaxın gələcək illərdə əhəmiyyətli dəyişikliklərin mümkün olacağını nəzərə almalıyıq.

Cədvəl 4: Əsas makroiqtisadi göstəricilər

	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Ümumi daxili məhsul, milyon manat	59014,1	54380,0	60425,2	70337,8	80092,0	81896,2
Əhalinin gəlirləri, mlyn manat	39472,2	41744,8	45395,1	49187,9	53103,7	57035,0
Orta aylıq nominal əmək haqqı, manat	444,5	466,9	499,8	528,5	544,6	635,1
Dövlət büdcəsinin gəlirləri:						
mlyn. manat	18400,6	17498,0	17505,7	16516,7	22508,9	24398,5
ümumi daxili məhsulda, faizlə	31,2	32,2	29,0	23,5	28,1	29,8

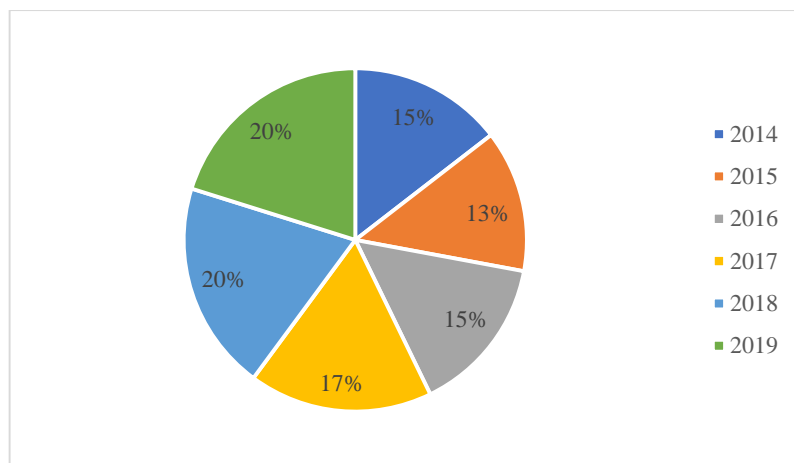
Dövlət büdcəsinin xərcləri:						
mlyn. manat	18709,0	17784,5	17751,3	17594,5	22731,6	24425,9
ümumi daxili məhsulda, faizlə	31,7	32,7	29,4	25,0	28,4	29,8
Dövlət büdcəsinin kəsiri (-), profisiti:						
mlyn. manat	-308,4	-286,5	-245,6	-1077,8	-222,7	-27,4
ümumi daxili məhsulda, faizlə	0,5	0,5	0,4	1,5	0,3	-0,03
Əhalinin banklardakı əmanətləri (ilin sonuna) mlyn. manat	7188,4	9473,9	7448,7	7561,2	8375,4	8637,9
Əhalinin sayı (ilin sonuna), mlyn. nəfər	9593,0	9705,6	9810,0	9898,1	9981,5	10067,1
Əsas fondlar (ilin sonuna), mlyn. manat	110677,9	124008,4	169120,3	182788,5	198970,4	208940,2
Kredit qoyuluşları (ilin sonuna), mlyn. manat	18542,6	21730,4	16444,6	11757,8	13020,3	15298,2
İqtisadiyyata yönəldilən investisiyalar, mlyn. manat	21890,6	20057,4	22706,4	24462,5	25877,0	24986,6
Cari hesab balansı, mlyn. ABŞ dolları	10430,5	-222,5	-1363,4	1684,6	6051,1	4364,9

Mənbə: https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/

Qiymət tənzimlənməsi sahəsində dövlət iqtisadi siyasətinin müqayisəsi maraqlı bir xüsusiyyəti göstərir. Bu, neft, qaz və s. kimi bəzi strateji əhəmiyyəti olan mal qrupları üçün tariflərin və qiymətlərin sərt bir şəkildə təyin edilməsidir. Yəni Azərbaycanın iqtisadi siyasəti kapitalist istehsal üsulu altında qaçınılmaz olan sosial təbəqələşmənin aşağı salınmasında kifayət qədər əhəmiyyətli bir dövlət iştirakı olan bir bazar dövləti yaratmağı hədəfləyir. Bu iqtisadiyyat iqtisadi vasitələrlə effektiv dövlət tənzimlənməsi ilə xarakterizə ediləcək, qarışıq iqtisadiyyatın və bazar düşüncəsinin formalaşması, xarici iqtisadi əlaqələrin liberallaşdırılması, xarici kapitalla açıq giriş. Eyni vaxtda, qabaqcıl Rusiya iqtisadiyyatının keçid xarakterini və yaxın gələcək illərdə əhəmiyyətli dəyişikliklərin mümkün olacağını nəzərə almalıyıq.

Cədvəl 4-ə əsasən deyə bilərik ki, ÜDM 2014-cü illə müqayisədə 2019-cu ildə 38% artmışdır. Bunu aşağıdakı qrafikdən daha aydın görmək olar.

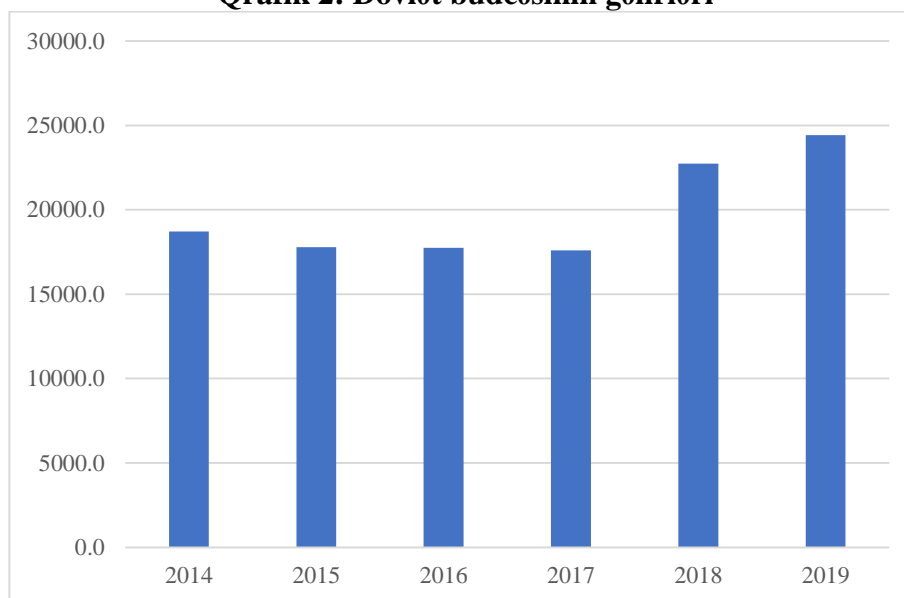
Qrafik 1: Ümumi daxili məhsul, milyon manat

Mənbə: Cədvəl 4-ə əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Dövlət büdcəsinin gəlirləri 2014-cü illə müqayisədə 2019-cu ildə 32% artmışdır. Bu artımı izləmək üçün aşağıdakı qrafikə baxmaq olar.

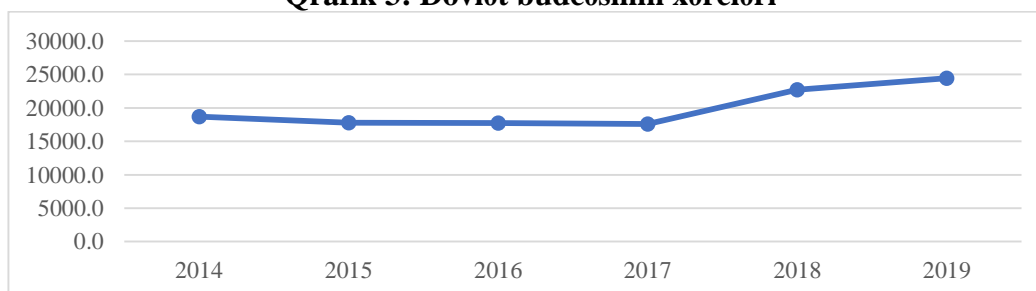
Qrafik 2: Dövlət büdcəsinin gəlirləri

Mənbə: Cədvəl 4-ə əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Dövlət büdcəsinin xərcləri isə 2014-cü illə müqayisədə 2019-cu ildə 30% artmışdır. Bu artımı aşağıdakı qrafikdən daha aydın görmək olar.

Qrafik 3: Dövlət büdcəsinin xərcləri

Mənbə: Cədvəl 4-ə əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

2018-ci il ərzində də müşahidə olunan mövcud makroiqtisadi vəziyyət, neft qiymətlərinin yüksək dəyişkənliyi və gözlənilməzliyi, FED və ECB-nin yüksək faiz dərəcələri, siyasi qarışıqlıq və digərləri kimi amillər fonunda müəyyən qədər təsir göstərdi və göstərməyə davam edir. Dövlət büdcəsi gəlirlərinin yarısının neft sektorundan gəldiyi ölkələr xarici iqtisadi vəziyyətdəki dəyişikliklərdən çox asılıdır. Məsələn, son zamanlar neft qiymətlərindəki enmə bir daha neft istehsal edən ölkələrin iqtisadiyyatının sabitliyi üçün bir təhlükə halına gəldi.

Azərbaycanın 2019-cu il dövlət büdcəsində bütün gəlirlərin 50,4%-i birbaşa neft sektorundan əldə ediləcək və bu da neft qiymətlərinin dəyişməsinə qarşı həssaslığımız olaraq qalır. İqtisadiyyatımızı bu cür asılılıqdan təcrid etmək üçün hökumət son vaxtlar bir çox iqtisadi islahatlar həyata keçirmişdir. Məsələn, vergi qanunvericiliyində qəbul edilmiş dəyişikliklər 2019-cu ildə qeyri-neft sektorundan büdcə gəlirlərinin artmasına səbəb olmalıdır.

2018-ci ildəki siyasi və iqtisadi qarşıdurmalar Azərbaycan da daxil olmaqla bir sıra inkişaf etməkdə olan ölkələrə təsir etdi. ABŞ-da əsas faiz dərəcələrinin artması, neftin bahalaşması və ABŞ dollarının məzənnəsindəki artım birbaşa və ya dolayı yolla beynəlxalq ticarətə təsir göstərdi, bu da Azərbaycanın qonşu ölkələrlə iqtisadi münasibətlərinə təsir etdi. FED və ECB-nin hədəf faiz nisbətlərindəki artım və sabitlik sənayeləşmiş ölkələrdə birbaşa xarici investisiyaların azalmasına gətirib çıxara bilər ki, bu da xarici borclarının artmasına və yerli valyutalarının real olaraq ucuzlaşmasına səbəb ola bilər. Sonradan qısa müddət ərzində neft qiymətlərindəki kəskin sıçrayış neft istehsal edən ölkələrə müsbət təsir göstərdi. Nəhayət, Rusiya rublu, Türklirəsi və İran rialının ucuzlaşması bu ölkələrə ixracı maneə törədir, eyni zamanda idxalı stimullaşdırır.

Amortizasiya olunmuş valyuta xarici investorları bölgəyə investisiya yatırmağa təşviq etməsinə baxmayaraq, “şənbə sindromu” ilə əlaqəli risklər (iqtisadi vəziyyətin qəfil pisləşməsi gözləntisi) daha ucuz investisiyaların faydalarını əvəzləşdirir. Qlobal iqtisadiyyatda və siyasətdə baş verən mürəkkəb hadisələr - qarşıdakı Brexit, ticarət müharibələri və s. riskləri əvvəlcədən diversifikasiya etmək

üçün hökumətlər və mərkəzi banklar tərəfindən ayrı-ayrılıqda nəzərə alınmalı olan potensial iqtisadi sarsıntı mənbələridir.

Azərbaycanın nominal ÜDM-i, iki devalvasiyadan sonra iqtisadiyyatın tənəzzülə uğradığı 2015-ci ildən bəri müsbət dinamika göstərir. 2018-ci ildə (sentyabr daxil olmaqla) demək olar ki, 34 milyard dollar təşkil edib. Daha sonra elan edilən% 0.8-ə əlavə olaraq% 0.6 artdı. Bu statistika, 2017-ci ilin yanvar-dekabr ayları ilə müqayisədə 15,4% - 4,5 milyard dollar artım göstərdi, real ÜDM isə 1,4% artdı.

ÜDM-in 58% -i qeyri-neft sektorundan (19,3 milyard dollar) gəlir, əvvəlki ildəki 51% -ə qarşı. Adambaşına düşən ÜDM 14.4% artaraq oxşar tendensiyanı izlədi. Orta aylıq əmək haqqı 318 dollar idi və istehlak qiymətləri indeksi 2,6% artdı.

2018-ci ildə ümumi idxal və ixracat həcmi sırasıyla 6,86 milyard dollar və 13,4 milyard dollar təşkil etmişdir. Azərbaycanın ixracatı və idxalı il ərzində 38% və 29.5% artmışdır. Bütün ixracatın 8,2%-i xarici neft sektorunun payına düşür.

Manat məzənnəsi sabit qalır və qonşu ölkələrin valyutaları dəyər itirsə də, yaxın altı ayda heç bir ciddi məzənnə dəyişikliyi proqnozlaşdırılmır. Son aylarda neftin qiyməti yüksək olduğundan ölkəyə xarici valyuta axını artdı və bu da manatın sabitliyini qorumağa kömək etdi.

Dövlətin xarici borcu 1 iyul 2018-ci il tarixinə (və 2018-ci ilin dekabr ayında ona çox yaxındır) 9,6 milyard dollar təşkil edib. Borcun ÜDM-ə nisbəti 21,9% idi.

Dövlət büdcəsinin 254,2 milyon dollarlıq profisiti gəlirlər 9,5 milyard dollar və xərclər 9,2 milyard dollar fərqindən qaynaqlanır və ÜDM-in 0,75 faizini təşkil edir. Bununla birlikdə, keçən ilin ilk 9 ayında 434,5 milyon dollar dövlət büdcəsi kəsiri yarandı - bu, ARDNF-in müvafiq dövr üçün 3,8 milyard dollara çatan büdcə profisiti ilə əlaqədardır. Bir il əvvəl bu rəqəm 1,1 milyard dollar idi.

Qrafik 4. Azərbaycanın dövlət büdcəsinin profisiti (milyon ABŞ dolları)

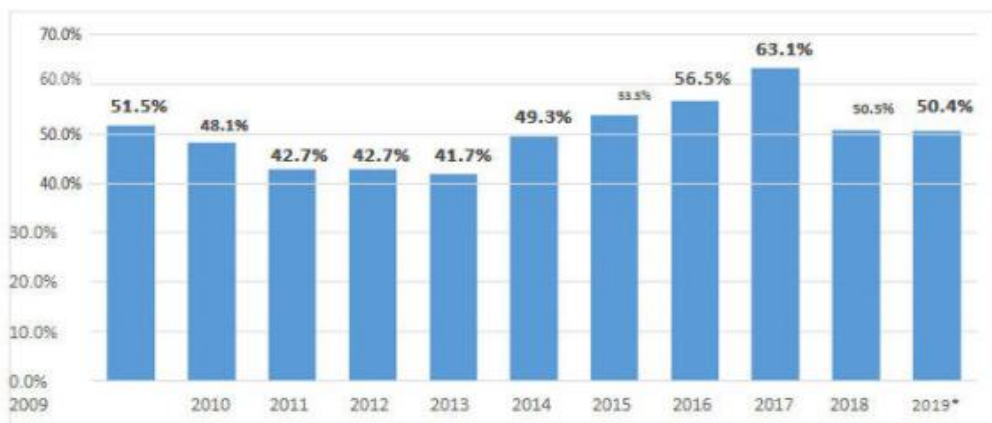

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi, 2019

Dövlət büdcəsinin gəlirləri bu il Brent markalı neftin orta qiyməti 60 dollar / barelə əsasən 13,5 milyard dollar təşkil edəcək.

Dövlət büdcəsinə ən böyük gəlir mənbəyi yenə də 2019-cu ildə büdcəyə 6,79 milyard dollar köçürməyi planlaşdıran Azərbaycan Dövlət Neft Fondu olacaqdır. Eyni zamanda, birbaşa neft gəlirlərinin dövlət büdcəsindəki payı 50,4% -dir. Neft şirkətlərindən vergi tutmaq kimi neft sektorundan əldə olunan dolayı gəlirləri əlavə etdikdə, bu rəqəm 2018-ci ildəki 60,2% -dən bir qədər azalaraq 59,8% -ə yüksəlir. Bu azalmaya baxmayaraq, dövlət büdcəsinin neft gəlirlərindən çox asılı olduğu hələ də inkar edilə bilməz.

Qrafik 5: ARDNF-dən büdcə daxilolmaları (milyon manat)

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi, Maliyyə Nazirliyi.

2019-cu il dövlət büdcəsindəki xərclər 14,59 milyard dollar olaraq qiymətləndirilir ki, bu da əvvəlki ilə nisbətən 7,3% çoxdur. Gələn il iqtisadiyyata dövlət xərclərinin payı 30,2% -ə çatacaq; potensial maliyyə konsolidasiyası yolu

nəzərdən keçirildiyi zaman bu rəqəm 2017-ci ildə% 25-ə çatdı. Artan neft qiymətlərini nəzərə alaraq, Azərbaycan yenidən iqtisadi böyüməni stimullaşdırmaq üçün büdcə xərclərini artıraraq genişləndirici bir maliyyə siyasətinə üz tutdu. 2018-ci il ərzində müşahidə olunan aşağı inflyasiya nisbəti (orta hesabla 2.6%), şübhəsiz ki, hökumətin yüksək inflyasiya riski olmadan bu cür siyasət yürütmə qabiliyyətini artırır.

Yüksək büdcə xərclərinin ümumi daxili məhsula verdiyi töhfə, şübhəsiz ki, müsbət bir amildir, lakin bu artım bir sıra səbəblərə görə uzun müddətdə davamlı deyil. Birincisi, bunun iqtisadiyyatın neft qiymətlərindəki dalğalanmalara qarşı daha həssas olmasını inkar etmək olmaz. İkincisi, artan xərclərin çoxu dövlətdən əsas kapitalla qoyulan investisiyalara (başqa sözlə, tikinti üçün) sərf olunur, çünki: a) tikinti xərcləri geri qalan hissədən çox qısa müddətə malikdir və b) fərqli olaraq təhsil, səhiyyə və rifah, tikinti xərclərinin sosial təsiri yoxdur və ehtiyac olduqda asanlıqla kəsilə bilər. Nəhayət, dövlət sektoruna, xüsusən tikinti üçün daha çox resurs ayırmaq lazımdır.

Azərbaycan Respublikasının dövlət və icmal büdcələri bu büdcələrin hazırlanması, təsdiqi, icrası və nəzarəti üçün iqtisadi, təşkilati və hüquqi əsasları təşkil edən Büdcə Sistemi haqqında Qanunun tələblərinə uyğun olaraq tərtib olunur. Həm də yerli büdcələrin və büdcədən kənar dövlət fondlarının dövlət büdcəsinə bağlanması üçün hüquqi əsaslar yaradır. Bildirildiyi kimi, iqtisadi zərbələrin qarşısını almaq üçün maliyyə siyasəti ilə yanaşı pul siyasəti də istifadə olunmalıdır. Bu cür birləşmiş, çoxşaxəli siyasət inkişaf etmiş ölkələr tərəfindən tətbiq olunur və inkişaf etməkdə olan bazarlar belə bir mexanizmdən faydalanır.

Bir çox sahələrdə, xüsusən də neft sektorunda qeyri-müəyyənlik hələ də yüksəkdir və əvvəllər irəli sürülən proqnoz hesabatını poza bilər. ABŞ-ın riskli siyasəti son illərdə gördüyümüz global iqtisadiyyata təsir göstərə bilər. Bütün bu amillər nəzərə alınmalıdır.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Beləliklə, bazar mexanizminin xarici sistem və ya ədalətsizliyin fərqli nəticələrini aradan qaldırmaq imkanına sahib olmayan sahələrdə dövlətin bazar iqtisadiyyatına müdaxiləsi vacib şərtidir. İqtisadiyyatın inkişafı ilə bu sahələr getdikcə daha da artdı və dövlətin iqtisadi proseslərə müdaxilə formaları çətinləşdi. Bazar istehsal tərzinin hazırkı inkişaf səviyyəsində dövlətin müdaxilə formaları elə bir mürəkkəb forma qazanmışdır ki, dövlətin iqtisadi fəaliyyətinin hər bir nəticələrini nəzərdən keçirmək mümkün deyil.

Bununla birlikdə, dövlət müdaxiləsinin vacib olduğu bir çox sahələr var. Bunlar: gəlirlərin və məşğulluğun tənzimlənməsi, mənbələrin yenidən bölüşdürülməsi, inflyasiya əleyhinə və antiinhisar siyasətləri, xarici təsirlərin nəticələrinin düzəldilməsi və daha çox şey.

Dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi dolaylı və birbaşadır. Dövlət tənzimləməsinin birbaşa tədbirləri ilk növbədə iqtisadiyyatın dövlət sektorunu (eyni zamanda dövlətin səhmdar cəmiyyətlərindəki payını), borc vermə və ya ayrı-ayrı qurumların güzəştli vergiqoymasını, tənzimləyici qanunvericilik aktlarını qəbul etməlidir. Dolaylı tədbirlərə investisiya təşviqi, məşğulluq, vergi, ixrac / idxal təşviqi və s. daxildir.

Dövlət müdaxilələri iqtisadi və inzibati tədbirlərə bölünür. İqtisadi olanlar dövlətin sərəncamında olan iqtisadi rıçaqların köməyi ilə həyata keçirilir və inzibati olanlar qanunvericilik gücündən istifadə edərək nizamlı bir şəkildə həyata keçirilir. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin ümumilikdə məqsədi milli iqtisadiyyatın sabitliyi, dəyişən xarici şəraitə uyğunlaşmasıdır. Bundan əlavə, indiki mərhələdə iqtisadiyyatın özəl sektorunun - bazar iqtisadiyyatının əsasını və dolayısı ilə bütün ölkələrin sağlamlığı dövlətin iqtisadi siyasətindən asılıdır.

Bu işin problemlərini həll etmək üçün tədqiqat mövzusunda - iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinə bir fenomen və iki səviyyəli bir proses kimi yanaşma əks olundu. Birincisi, bu tədqiqat mövzusu bir fenomen kimi qiymətləndirilə bilər. Bu çərçivədə dövlət tənzimlənməsi “dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi” anlayışı ilə sıx bir şəkildə kəşifir. Dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin “muxtar” bazar

mexanizmləri ilə müqayisəsi, iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin “müqayisəli” adlandırılan səmərəliliyindən danışmağa imkan verir. Bu səmərəliliyin qiymətləndirilməsi müəllifə tədqiqat çərçivəsində ən çətin və hələlik həll olunmayan problem kimi görünür. İkincisi, iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinə bir proses və iki səviyyəli bir proses kimi baxılır. Birinci səviyyə tarixən elmin inkişafı və uzun illər ərzində dövlət tənzimləmə təcrübəsinin toplanması ilə inkişaf etmiş iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin obyektiv məqsəd və vəzifələrini reallaşdırma prosesidir. İkinci səviyyə subyektiv hədəfləri olan, müəyyən bir zaman çərçivəsinə malik və qlobal vəzifələri deyil, cari vəzifələri həll edən mövcud iqtisadi siyasətin həyata keçirilmə prosesidir.

Nəticədə, sonrakı dissertasiyanın ehtimal olunan istiqamətlərini göstərmək lazımdır.

Birincisi, iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin müəyyən növ səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün riyazi modellər hazırlamaq, həmçinin hər bir səmərəlilik növü üçün ölçülə bilən (mümkünsə) göstəricilər əldə etmək lazımdır.

İkincisi, iqtisadiyyatın bir fenomen kimi dövlət tənzimlənməsinin dünya təcrübəsini daha da öyrənmək lazımdır, yəni həm nəzəri əsasların inkişafı, həm də dövlətin cəmiyyətin rifahına təsirinin, iqtisadi artımın və digər göstəricilərin amil analizinin praktiki həyata keçirilməsi. Bu tədqiqatlar olmadan, bazar mexanizmlərinin və dövlət tənzimlənməsinin səmərəliliyinin müəyyən bir dövrdə müqayisə edilməsi məsələsinin həlli açıq qalır və dəqiq hesablamalarla təsdiqlənmir.

Üçüncüsü, iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin dünya təcrübəsinin qiymətləndirilməsi metodologiyasının praktiki tətbiqi və bu metodologiyanın dövlət strukturlarında təsdiqlənməsi ehtimalı müəllif üçün əhəmiyyətli görünür.

Beləliklə, Azərbaycan şəraitində dövlətin iqtisadi rolu bir çox cəhətdən ilk baxışdan görünə biləcəyindən daha əhəmiyyətlidir. Bu da göz ardı edilə bilməz. İqtisadiyyatın milliləşdirilməsi ənənələrindən sonrakı bütün mənfi nəticələrlə iqtisadi münasibətlərin bürokratiyasının eqoist məqsədləri üçün istifadə ehtimalı da yüksəkdir. Bu səbəbdən iqtisadiyyatın təsirli şəkildə liberallaşdırılması və bürokratikləşdirmə siyasəti bu qədər vacibdir.

İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin əsas metodları və alətləri yuxarıda müzakirə olundu. Göründüyü kimi, dövlətin arsenalında iqtisadiyyatın tənzimlənməsi üçün iqtisadi qanunvericiliyin tənzimlənməsindən, bununla da iqtisadi agentlərin davranış qaydalarını müəyyənləşdirməyə, siyasət yolu ilə pul bazarına təsir göstərməyə qədər geniş bir sıra vasitə və metodlar mövcuddur. endirim dərəcəsinin. İqtisadiyyatın sivil tənzimlənməsi ilə bazar mexanizmlərinə kobud müdaxilə arasındakı sərhədin harada olduğunu birmənalı olaraq müəyyənləşdirmək çox çətindir. Təəccüblü deyil ki, bu hesabla bağlı bir çox fikir var, bəziləri yuxarıda qıscaca müzakirə edildi. Bütün inamla, yalnız iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin zəruri olduğu və yalnız dövlətin müdaxilə dərəcəsinin və metodlarının müzakirə edilməsinə dəyər olduğu qənaətinə gəlmək olar. Bəlkə, buradakı ən düzgün prinsip aşağıdakılar olacaqdır - rəqabət mümkün olduğu yerdə təmin olunmalıdır, dövlətin tənzimləyici təsiri - lazım olduqda. Əlbətdə ki, bütün iqtisadi sistemə xələl gətirə biləcək bazar mexanizmlərinə “fiziki təsir” tədbirləri qəbul edilməzdir.

Bugünkü Azərbaycan üçün bazara keçid dövründə dövlət tənzimlənməsi xüsusilə vacibdir. On illərlə dövlətin iqtisadiyyatda total diktaturasından sonra, dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsindən tamamilə imtina edilməsi barədə fikirlər səsləndirilir. Göründüyü kimi, həqiqət həmişə olduğu kimi aradadır. Buna görə iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin dünya təcrübəsi Azərbaycan üçün vacibdir, öyrənilməlidir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələrinin təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı 6 dekabr 2016.

2. Allahverdiyev H.B. (2012) “Milli iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi”, Bakı, “İqtisad Universiteti” 507 səh.

3. Atakişiyev M.C. (2013) “Regional inkişafa dövlət dəstəyinin rolu iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi”, Maliyyə və uçot: jurnal № 5. səh.50-55.

4. Babayev Ə. (2013) “İnkişaf, sosial rifah və tərəqqi partiyası İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi”, Maliyyə və uçot: jurnal № 5. səh.53-67.

5. Əhmədov M.A., Hüseyn A.C. (2012) “İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi”, Bakı, “İqtisad Universiteti” 120 səh.

6. Əliyeva F.N. (2012) “Müasir şəraitdə iqtisadiyyatın tənzimlənməsi mexanizmində maliyyələşdirmənin təkmilləşdirilməsi problemləri”, Bakı, “Elm” 147 səh.

7. Əlizadə R. (2018) “Transaksion xərclər və dövlətin iqtisadi funksiyaları İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi”, İqtisadiyyat və Audit: jurnal №1. səh.6-9.

8. Əyyubov V.S., Tağıyev A.M. (2014) “Milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsi”, Mingəçevir, “Avropa” 350 səh.

9. İbrahimov E.Ə. (2018) “İqtisadiyyatın davamlı inkişafının maliyyə-büdcə tənzimlənməsi və stimullaşdırılması problemləri monoqrafiya” Bakı, “Kooperasiya” 319 səh.

10. Məmmədli O.Q., İsmayılov M.İ., İsmayılov F.İ. (2013) “Milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsi”, Bakı, “s.n.” 282 səh.

11. Musazadə Ə.Z. (2012) “Keçid dövründə iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi mexanizminin formalaşması mərhələləri”, Bakı, “Elm” 198 səh.

12. Müzəffərli N. (2017) “İqtisadiyyatın liberallıq potensialı”, Bakı, “s. n.” 236 səh.

13. Müzəffərli N. (2017) “İqtisadiyyatın liberallıq-dirijistlik səviyyəsi”, Bakı, “Elm və bilik”, 53 səh.

14. Müzəffərli N. (2019) “Dünya ölkələrinin iqtisadi modellər üzrə təsnifatı”, Bakı, “Elm və bilik” 62 səh.

15. Rzayev P.Q. (2013) “İqtisadiyyatın vergi tənzimlənməsi mexanizminin stimullaşdırıcı rolunun artırılması istiqamətləri”, Bakı, “İqtisad Universiteti” 391 səh.

Rus dilində

1. Анохин Л.М. (2013) Теоретические подходы к анализу государственного регулирования экономики, М., № 6. - стр.113-116.

2. Антонова Н.Б. (2012) Государственное регулирование экономики: Учебник, М., 775 стр.

3. Быкова А.А., Ноздрин М.И. (2012) Модернизация экономики, экономических институтов и системы государственного регулирования [монография], Минск: Мисанта, 135 стр.

4. Запольских Ю.А. (2012) Зарубежный опыт государственного регулирования в системе экономических отношений, М., стр.82-84.

5. Маршалл А. (2012) Принципы экономической науки / пер. с англ., в 3 т., М., 203 стр.

6. Мельников В.В. (2012) Государственное регулирование национальной экономики, Москва: Омега-Л, 334 стр.

7. Микаилзаде Г.Ш. (2013) Государственное регулирование экономики, Баку: Игтисад Ун-ти, 217 стр.

8. Нестерова А.Д. (2015) Государственное регулирование экономики. М., 347 стр.

9. Остальский А. (2017) Спаситель капитализма, Санкт-Петербург: Москва, Пальмира, Книга по Требованию, 383 стр.

10. Рисина И.Е. (2019) Государственное регулирование экономики, Москва: КноРус, 238 стр.

11. Шамхалов Ф.И. (2015) Государство и экономика: Основы взаимодействия. М., 421 стр.

Internet resurslari

1. http://baau.edu.az/UMUMI_IQTISADIYYAT_2018.pdf
2. http://www.economy.gov.by/ru/macroeconomy/vazhnejshie_parametry
3. <https://laws.studio/sotsialno-ekonomicheskikh-prognozirovanie/opyit-gosudarstvennogo-regulirovaniya-34952.html>

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: ÜDM cari qiymətlər.....	49
Cədvəl 2: Kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu.....	50
Cədvəl 3: İqtisadi və sosial sabitlik, əhalinin həyat səviyyəsinin artması, Azərbaycanın beynəlxalq nüfuzunun qurulması Dövlətin sosial-iqtisadi strategiyası.....	54
Cədvəl 4: Əsas makroiqtisadi göstəricilər.....	55

Qrafiklərin siyahısı

Qrafik 1: Ümumi daxili məhsul, milyon manat.....	56
Qrafik 2: Dövlət büdcəsinin gəlirləri.....	56
Qrafik 3: Dövlət büdcəsinin xərcləri.....	57
Qrafik 4: Azərbaycanın dövlət büdcəsinin profisiti (milyon ABŞ dolları).....	59
Qrafik 5: ARDNF-dən büdcə daxilolmaları (milyon manat).....	59